

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Աւետարէր Հայաստանեայց

LA COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱՒ ԱԶԳԱՍԻՐ ՍՍԱՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՊԱՐՈՆ ԵԳՈՒԱՐԳԱՅ ՌԱՓԱՅԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՈՐԻ

Մարտ 1856. — Թիւ Գ.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՑ ԲԱՆԲ.

- Շահափրօթին և Կարծիք. (Սեկիւր.)
- Հայոց ազգին ընկերական վիճակն ի Մոլդաւիա .
- Առակ . Գայլ և Գառն. (Լաֆօնթէն.)
- Վաղամեակ մահ Յակօբայ Չամբեան. (Կ. Գարազաշ.)
- Ի նոյն՝ եղերք. (Մկ. Պէշիկբաշեան.)

ՀԱՆԳԻՍԱՐԲԱՆ ԱՇԻՍՐՀԱՇԵՆ ՄԱՐԳԿԱՆ.

Փարիզու Գեազանածողօլին անձինքը .

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

- Պ. Տուայր բողոքական բարոզքին գիրքը . Բ.
- Պատմական Մատենադարան ազգին Հայոց. (Տիւրքիէ.)

ՓԱՐԻՉԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.

- Հաշտութիւն .
- Միբանաձին օրդի Նափոյեանի Կայսեր .
- Գիւան Կարօղիկոսարանին Սոյ .

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAEL GHARAMIAN.

DEUXIÈME ANNÉE.

Mars 1856. — N° 3.

SOMMAIRE.

CONNAISSANCES UTILES.

- Intérêt et opinion. (Séjour.)
- État de la société arménienne en Moldavie.
- Fable. Le loup et l'agneau. (Lafontaine.)
- Nécrologie du jeune A. Tchamitch. (G. Caracache.)
- Élégie sur le même (M. Beschiktasch.)

GALERIE DES HOMMES UTILES.

Les membres du Congrès de Paris.

MUSÉE ARMÉNIEN.

- Ouvrage de M. Dwight, missionnaire protestant. II.
- Bibliothèque historique arménienne. (Dulaurier.)

CHRONIQUE DE PARIS.

- La Paix.
- Naissance du prince impérial.
- Archives du patriarcat de Sis.

ՓԱՐԻՉ

Ի ԳՐԱՆՈՑԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Ան-Սիւրիկա, Թ. 38.

Առ Պ. Պ. Ի Կ. — Ուրախ եմք որ քե ոչ ամենքը՝ գեք հրամանքնիդ եւ ուրիշ յարգի անձինք լու հասկըցեր էք քե ինչ աստիճանի հաւատարմութեան արժանի սեպուելու են այն խօսքերն որ օր ըստ օրէ կըտարածուին եղեր մայրաքաղաքիդ բարեմիտ ժողովրդեանը մէջ, իբր քե մեր երեք վարդապետացս ձեռք գարկած գործերը յաջողութիւն գտնելու պէս չեն, եւ քե իրարմէ պիտի գատուինք, եւ քե Բագմալեզու վարժարանը պիտի գոցուի, եւ քե Մասեաց Աղաւնին յանկարծակի պիտի դաղրի, եւ քե... Աւելորդ է ըսելը քե մենք ալ գիտենք որ այս բաներուս այսպէս ըլլալուն փափաքողներ կըգտնուին, աշխատողներն ալ պակաս չեն. բայց յուսանք քե ուղիղ մտօք գործուած բարին խափանելը այնչափ դիւրին չըլլայ՝ որչափ որ կըկարծուի : Վստահացուցէք ուրեմն մեր եւ ազգիս ճշմարիտ օգտին փափաքող բարեկամներն որ վերոյիշեալ փորձանքներուն մօտալուտ կամ հաւանական ըլլալն անգամ անհիմն է ամենեւին : Արեւելեան բագմալեզու վարժարանիս աշակերտները հիմա 29 են, եւ զանազան տեղուանքէ գալու պատանիներ կըսպասուին օր

Պարոն Ուպիչինին հետագայ նամակը կըգրէ մեզի .

« ... Ուրախակից եմ ձեզի որ այսպիսի գերազանց կերպով օգտակար ու ազգասիրական գրուածք մը հիմներ էք, միանգամայն այդչափ յուսաւոր եւ յարատեակ փութով առաջ կըտանիք : Շատ շնորհակալ եմ նաեւ անոր համար որ հաճեր էք *Աթենէոնին* մէջ դրած յօդուածս հրատարակելու, եւ մանաւանդ անոր սկիզբը այնպիսի խօսքեր աւելցուցեր էք : Մեծ պատիւ կըհամարիմ ինձի որ իմ աշխատութիւններս եւ անոնց մէջ ունեցած դիւմունքս ձեզի պէս անձէ մը այնպիսի հրապարակական վկայութիւն ընդունին : Պարզ մատենագրական փառաց վրայ այնչափ փոյք չունիմ եւ . ամեն բանէ առաջ ճշդութիւն կըփնտռեմ, եւ քե որ սխալիմ՝ բարեմտութեամբ է միայն :

« Մնամ, եւ այլն :

Փարիզ, 24 Մարտ 1856 :

Ա. ԱՒՊԻՉԻՆԻ :

ըստ օրէ. բոլ ճնողաց սիրտը հանգիստ ըլլայ իրենց զաւակաց վիճակին վրայ : Իսկ ամսագրոյս հրատարակումը սրջափ ալ դժուարութիւններ ունենայ, սակայն յոյս ունինք որ հետ գնեա՞ն դիւրանայ, եւ բաժանորդաց բիւր շատնայ . ուստի դաղրեցընելու, եւ մանաւանդ յանկարծակի դաղրեցընելու պատճառ մը չկայ :

Առ Պ. Պ. Ի Կ. — Լեւոնի վերջնոյ վրայ հրատարակուիլ սկսած վիպասանութեան շարայարութիւնը Ապրիլի ամսաբերքին մէջ պիտի դրուի :

Առ Պ. Լ. Ի Կ. — ... Չգարմացայ այն խօսքին որ կըսէք քե Մասեաց Աղաւնին իր տուած խոստմունքները ըստ բաւականին կատարելու ճամբուն մէջ չերեւնար ոմանց . վասն զի գիտեմ քե այնպիսի մարդիկ շատ պիտի գտնուին մեր ազգին մէջ որ կարծես քե մտքերնին դրած են որ օրագիր մը կամ ամսագիր մը պարտական է առաջին կամ երկրորդ տարույն մէջ բոլոր ինչ բանիւններն ըսել բերնցընել :

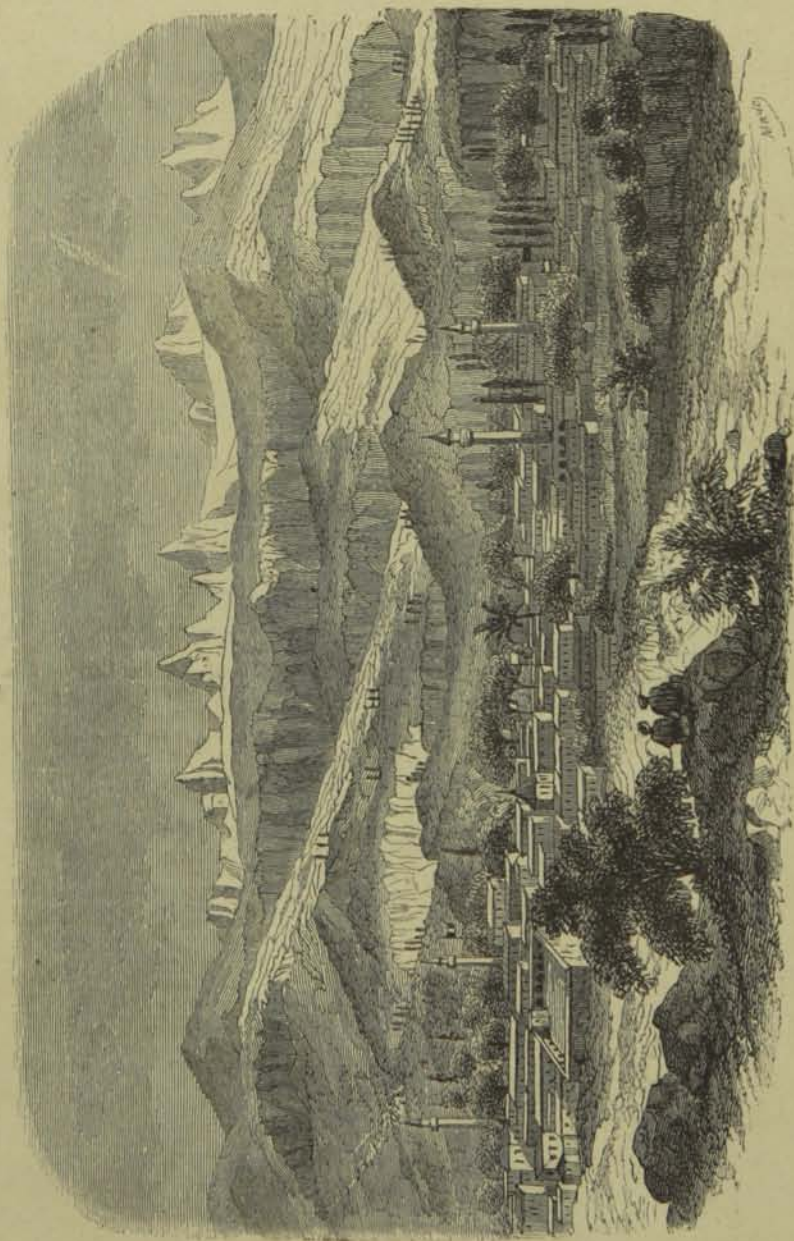
Nous recevons de M. Ubigini la lettre suivante :

« ... Permettez-moi de vous féliciter de la création de cette œuvre si éminemment utile et patriotique, et, je dois ajouter, dirigée par vous avec un zèle si éclairé et si persévérant. Je vous suis également fort obligé de l'empressement avec lequel vous avez bien voulu reproduire mon article de l'*Athénæum*, et plus encore de l'en-tête dont vous l'avez accompagné. Rien ne pouvait être plus flatteur pour moi que ce témoignage public rendu par un homme de votre mérite à mes travaux, ainsi qu'à l'esprit qui les dirige. Je recherche peu la gloire purement littéraire; mais je tiens par dessus tout à l'exactitude, et, si je me trompe, c'est de bonne foi.

« J'ai l'honneur, etc.

Paris, 24 mars 1856.

A. UBICINI

ՄԱՍԵԱՒԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ՇԱՀԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱՐՄԻՔ.

« Հին ատենի իմաստուններէն մեկուն ըսածին նայելով՝ երկրայութիւնը սկիզբն է իմաստութեան. ուրիշները՝ անոր ներհակ՝ ըսին թէ երկրայութիւնը ծնունդ է իմաստութեան, եւ մարդս նոյն իսկ խիստ հարկաւոր նիւթերու վրայ երկայն բարակ քննութիւններ ընելէն ետեւ՝ ամէն բանէ աւելի աղէկ գիտցածը այս կըլլայ որ ամենեւին բան մը չգիտեր : Մտնայն անունով (գաղղիացի) փիլիսոփային գլուխը ընդարձակ մատենադարանի մը կընմաներ. եւ սակայն իր անմահական գրուածոց սկիզբը իմաստութեամբ այս համետ խօսքը գրաւ. « Ի՞նչ գիտեամ : » Ընդհանրապէս կրտսանենք որ միայն տգետ ու բերեամբիտ մարդիկն են անոնք որ առանց տարակուսելու այս այսպէս է կըսեն. ծանրագլուխ ու խելացի մարդիկ կերկրային ու կըտարակուսին. ուստի որչափ

այ գիտութիւնները ծաղկած երևանան՝ կարծես թէ մեկ կողմանէ այդեպ ի ետեւ երբայու վրայ են, որովհետեւ խիստ շատ մարդ կրտսանեաւ որ ամէն բանի վրայ համարձակ կերպով մը կը վարդապետեն, եւ մտքերին դրած ըլլալով որ չորս հազար տարիէ ի վեր չյուծուած խնդիրները իրենք կըրնան լուծել, կը կտրեն կը ձգեն, ինչպէս որ ըրաւ Աղեքսանդր մակեդոնացին՝ երբոր Գորդիոնի հանգոյցը առջեւը բերին :

« Այս խնդիրները՝ թէ ժողովուրդը ինչ իրաւունքներ ունի եւ բազաւորներն ինչ իրաւունքներ. կառավարութեան կերպերուն մեջ աղէկը ո՞րն է, ուսմկապետականը, ազնուապետականը թէ սակաւապետականը. հոգեւորական իշխանութիւնը մեծ է թէ ժամանակաւորը. ինչ կարգաւորութիւն պիտի ունենայ գօրքը՝ որպէս զի թէ իշխանու-

բեան ամբուրին ըլլայ եւ քէ ինքնիշխանութեան պաշտպանութիւն. բոլոր այն մեծամեծ խնդիրներն որ ելած են բարեկարգութեան եւ ազատութեան վրայ, ու այնչափ հանձարեղ մարդկանց մտմտութի խիւր եղեր են, մեր ատենի՝ Եղիպտոսներուն համար ամենեւին հանելուկ չեն, չլուծուելու բաներ չեն, հապա մեր անմօրուս վարդապետաց ու աշխարհագետ կանանց առջեւ մէյմէկ տղայական խաղալիկներ են. ամեն մարդ ալ կարծես քէ այն հոջակաւոր բայց անձանօք շրնորեն ելեր է՝ ուր որ ճշմարտութիւնը կերբայ կը պահուրտի կը սեն. ուստի եւ այնպիսի համարձակութեամբ ու վստահութեամբ մը իր կարծիքներն առաջ կը քշէ որ իբր քէ քաղաքագիտութիւնը ի վերուստ յայտնուեր է իրեն :

« Այսպիսի մարդկանց ըսածները կարծիքներ չեն, մէյմէկ վարդապետութիւններ են. վիճել չունին, կը քարոզեն. եւ ո՛վ որ իրենց խելքէն չէ՛ հերետիկոսի տեղ կը զնեն :

« Վնայ այն ժողովրդեան որ միտքը դնէ քէ ասոնց սկզբունքէն տարբեր սկզբունքներով կրնայ շատ աղէկ ինքզինքը կառավարել. ոչ սրբութիւն կը մնայ անոր քով, ոչ առաքինութիւն եւ ոչ ուղիղ բարոյական : Ասոնց քաղաքականութիւնը՝ գամենքը դատապարտող ու մէկու մըն ալ չներող կրօն մըն է, եւ մէջերէն շատը կան որ այն քաղաքականութիւնէն պաշտպանելու համար՝ կրօնաքննութեան կամ քէ խոտվայոյզ ատեաններուն օրինացը պէս օրէնքներ հաստատելու պատրաստ են :

« Այսպիսի դարու մէջ որ ամեն բանի վրայ այնչափ խօսուած է, այսպիսի երկրի մը մէջ որ այնչափ բան գրուած է, այնչափ յառաջադիմութիւն ու յետախաղացութիւն, այնչափ փորձ եւ փոփոխութիւն, այնչափ յաջողութիւն ու ձախորդութիւն տեսնելէն ետեւ, այնչափ խարեւատիր երեսոյքներուն մէյմէկ մետոքաններու պէս փայլին ու աներեսոյք ըլլալնին մէկ ըլլալն են, այն ինչ խոնձուրեան ձայները բշուատութեան գօրաւոր ու ստակալի ձայնին հետ միացած՝ գմեզ ի չափաւորութիւն եւ ի միաբանութիւն կը հրաւիրեն, արդեօք ինչէն կուզայ այս կոյր քաղաքական նախանձայնութիւնը՝ այս կուսակցութեան կատաղութիւնն որ գմեզ կը դրդէ իրար հալածելու, ատելու, բշուամանելու, իրարու միւս ուտելու՝ կարծիքներու համար, ինչպէս որ ատենով սորոմնելի Հրեաները երուսաղեմի մէջ պաշարուած ատեննին՝ մէկգմէկ կը ջարդէին, ետքն ալ Յոյները

Կոստանդնուպօլսոյ մէջ դանակ դանկի կուզային կրկեսի վէճերուն ու դաւանանքի հակաճառութիւններուն համար, մինչդեռ սուլտան Մեհմեմետին վայրագ գինուորները վրայ հասեր էին որ կայսերութեան մնացորդն ալ ջնջեն վերցընեն :

« Ձեմ գիտեր, բայց կարծեմ քէ այսչափ բշուատութեանց աղբիւրը, այսչափ երկպառակութեանց պատճառը կրնար գտնուիլ՝ քէ որ անկեղծ սրտով փնտտուեր. մեր պակասութիւնը խելք չունենալ չէ, անկեղծ չըլլալն է. խելքը չէ գմեզ մոլորցընողը, լեզուն է :

« Մտքերնիս դրեր ենք որ Տերութեան շէնքը կանգնենք. չենք գիտեր որ Բարեկոնի աշտարակը շինողներուն փորձանքը մեր գլխուն ալ կրնայ գալ. քանի որ տարբեր տարբեր լեզուներ կը խօսինք, կամ քէ քանի որ մի եւ նոյն խօսքերը մի եւ նոյն խմատներով չենք առնուր՝ իրարու խօսք պիտի չհասկընանք. եւ քէ որ մեր պատիժն ալ այն ատենի մարդկանց քաշածին պէս ցրումն չըլլայ, գէր շփոթութիւնն ու բշուատութիւնը հարկաւ մեր յամատութեան պտուղն ու պատուհասը պիտի ըլլան :

« Ամեն մարդ ալ կը ձեւացընէ քէ ինքը *կարծեաց* վրայ կը խօսի, *կարծեաց* պաշտպանութիւն կընէ, եւ իրօք իր *շահը* փնտտելու ետեւէ է : Կարծիք ըսածը բնականաբար անորոշ ու անստոյգ է, շահը որոշ բան. առաջնոյն վրայ ծագած կոխը վերջ չունի, երկրորդին վրայ կարելի է իրարու խօսք հասկընալ. կարծիքները գմեզ երեսակայութեան անսահման ասպարեզը կը հանեն, իսկ շահը կրնայ գմեզ նորէն իրական ճշմարտութեան չափին մէջ դարձընել :

« Կուսակցութեան մէկը իր *կարծիքը* կառնէ կանցնի, բարոյականի՝ պատուոյ՝ հասարակաց բարեկարգութեան յարմար ասիկայ է միայն կըսէ. մէկալը կը պնդէ քէ իր կարծիքը միայն համաձայն է մարդկային իրաւանց, ժողովրդոց երջանկութեան, ազատական սկզբանց : Մէկը հին իրաւունքները մէջ կը բերէ, մէկալը նորերը. մէկը հին յաղբութիւններովը կը պարծի, մէկալը նորերովը. երկու կողմէն ալ իրարու երեսին կուտան այնպիսի յանցանքներ որ հին պատմիչներէն հանուած կամ նոր պատմութիւններէ քաղուած են. վերջապէս երկու կողմէն ալ մէկգմէկ կամբաստանեն քէ քու միտքդ դաւաճանութիւն, բրոնակայութիւն, տիրապետութիւն կամ անիշխանութիւն է. կիրքն ալ՝ որ միշտ կը մոլորցընէ գմարդ՝ մտքերնիս դնել կուտայ քէ հաշտութիւն

ուզելը տկարութեան նշան է, եւ քէ մեր կուսակցութիւնը աւելի շատուր ըլլայուն՝ հարկաւ պիտի յաղթէ հակառակորդաց :

« Տեսնենք մէյմը՝ քէ արդեօք ինչ փոփոխութիւն կրնար յանկարծ մեր մաքին, մեր բարքին, մեր քաղաքականութեան մէջ, եւ որչափ կրճատենայինք իրարու ներողամտութեամբ ու կրմիաբանէինք արդարութեամբ՝ քէ որ մեկդի զնէինք այս բանս քէ մենք այնպիսի *կարծիք* մը ունինք որ անով միայն կրնանինք հասարակաց բարւոյն (որ ամենուս այ նպատակն է), ու մեկգմեկ համոզէինք քէ այն հասարակաց շահը մեր անձնական շահէն կրնանք չափել. եւ քէ հասարակաց բարւոյն մեկ երեսը միայն կրտեսենք մենք՝ երբոր մեր կեցած տեղէն՝ մեր վիճակէն միայն կրնայինք անոր, եւ քէ ուրիշ տեղէ նայողները հարկաւ անոր ուրիշ երեսները պիտի տեսնեն. այն ատեն մեզմէ տարբեր կարծիք ունեցողներուն անիրաւ կամ

անկարգ ըսելու տեղը կրտեսենք որ տարբերութիւնը շահի վրայ է. եւ որովհետեւ շահ ըսածդ պատճառարանութեամբ չկրնար փոխուիլ, եւ մեկ շահը մեկային դեմ յաւիտեան պիտի կուրտի՝ քանի որ զիջողութիւններով չկակրղնայ, հարկը (որ ամենէն աւելի մարդուս զօրաւոր խորհրդականն է) ուժի տեղ խելքը կըղնէ ու կրնամոզէ զմեզ քէ վիճարանելու տեղ՝ հաշտութեան վրայ խօսելու է, կոխ ընելու տեղ՝ դաշնադրութիւն ընելու է, եւ քէ անկեղծ եւ հաստատուն իրաւախոնութեամբ մը երկու կողմերն ալ իրենց ըրած վնասները ձեռք կըձգեն, հանգստութիւն կըգտնեն, ատելութիւնը մեկդի կըղնեն, եւ ազատութիւն կուտան նորէն այն ժողովրդեան (Գաղղիացոց) որ քանի որ բաճնուած է՝ վտանգի մէջ է, եւ միաբան եղած ատենը անյաղքելի է : »

ՍԷՊԵՐ.

ՀԱՅՈՅ ԱՂԳԻՆ ԸՆԿԵՐՄԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Ի ՄՈՒՏԱՒԻԱ :

Կուսանդնուպօլսոյ *Փրէս Թոսիան* անունով գաղղիարէն լրագրին մէջ Մոլտաւիոյ Հայոց վիճակին վրայ նամակ մը տեսանք հրատարակուած, զոր արժան կրնամարինք հոս բարգմանել՝ իբրեւ մեր ազգայնոց մտադրութեանը արժանի տեղեկութիւն :

Այն լրագրոյն բոլրակիցը նախ մէջ կըրերէ Մոլտաւիոյ Հրէից այս մօտերս ըրած պահանջմունքը՝ որով կուզեն անոնք ալ բուն տեղացոց եւ ուրիշ քրիստոնէից հաւասար իրաւունքներ ունենալ. եւ յետոյ կըսէ.

« Հրէից խնդիրը կրնայ քերես անընդունելի ըլլայ՝ ոչ միայն իրենց կրօնքին պատճառաւ, այլ եւ իրենց այն երկրին մէջ օտար մաս մը ձեւացրնելուն համար, որով չեն կրնար՝ ըստ Մոլտաւիոյ օրինաց՝ պահանջել որ բուն երկրցի քրիստոնէայ ժողովրդոց ազատութիւնները վայելեն : Բայց երբոր խօսքը Հայոց պէս գործունենայ, աշխատասեր եւ ճարտար ազգի մը վրայ ըլլայ, որ իւր վաճառականութեան ու երկրագործութեան մէջ ըրած ջանքովը երկրին յառաջադիմութեանը ոչ սակաւ օգուտ ըրած է, խնդիրը կըփոխուի : Այս իրաւունքները ձեռք բերելու համար՝ Մոլտաւիոյ օրէնքը իբրեւ եական պայման կըղնէ քրիստո-

ÉTAT DE LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE

EN MOLDAVIE.

Nous venons de voir dans la *Presse d'Orient*, journal français de Constantinople, une intéressante lettre sur l'état social des Arméniens en Moldavie. Nous croyons devoir la reproduire ici avec une traduction arménienne, comme un document curieux.

Le correspondant de la *Presse d'Orient*, après avoir indiqué la prétention des Israélites de Moldavie, qui voudraient être admis à la participation des droits civils des indigènes et des autres habitants chrétiens du pays, ajoute :

« Les Israélites, qui, non-seulement à cause de la religion, mais par cela même qu'ils constituent un élément étranger dans la population, ne peuvent prétendre, d'après le Règlement organique, à la jouissance des mêmes droits et privilèges que la population indigène et chrétienne du pays; mais les arguments qui leur sont opposés par leurs adversaires n'ont aucune valeur lorsqu'il s'agit d'une nation active, laborieuse et industrielle, telle que la nation arménienne, qui, par son application au commerce, à l'agriculture, n'a pas peu contribué à la prospérité du pays. Le Règlement organique pose comme condition essentielle pour l'acquisition de ces droits la

նեայ ըլլալը . իսկ արդ Հայք քրիստոնեայ են : Անկեց ի գատ, հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր Մոլտաւիոյ մէջ կրբնակին, ինչպէս որ կը վկայեն քէ իրենց ազգային պատմութիւնը եւ քէ նոյն իսկ Մոլտաւիոյ տարեգրութիւնները : Ուստի հասարակաց կարծիքը լուսաւորելու, եւ այսպիսի դատի մը արդարութիւնը ցուցնելու համար, որ նոյն իսկ Օսմանեան Իրան հաւանութիւնն ընդունած է, այն տարեգրութեանց մէջէն քանի մը զիտելիք դնենք ձոս :

« Այսօրուան օրս Մոլտաւիոյ մէջ բնակող Հայ գաղթականները, որ ուր հարիւրէն մինչեւ հազար տունի չափ են, այլ եւ այլ ժամանակ եկած են հոն, սրբ առաջ՝ որը ետքը : Իրենց առաջին գալուստը եղած է մեծասաներորդ դարուն մէջ, երկրորդը 1342ին ատենները, երրորդն ալ Օսմանցոց Կոստանդնուպօլսոյ տիրելէն վերջը : Ըսել է քէ Հայոց Մոլտաւիոյ մէջ հաստատուիլը նոյն իսկ երկրին իշխանութեան (կամ Պելուքեան) հաստատուելէն ալ առաջ, Պոկտան Տրակօշի ատենը կ'իլնայ (1352ին) . որով Հայերն ալ բուն երկրցի ժողովրդեան մէկ մասը կըսեալուն :

« Հայերը ամեն անգամ որ Մոլտաւիա եկեր են՝ նետերին բերած են իրենց հարստութիւնն ու ճարտարութիւնը, եւ գործնական կերպով հասարակաց օգտակար բաներուն մէջ շատ օգնութիւն ըրած են :

« Այս օգնութեան համար ալ երկրին բուն բնակչացը ունեցած ամեն տեսակ իրաւունքները վայելելու ազատութիւններ ստացան, այսինքն գետնի տեր ըլլալ, եւ քաղաքական ամեն տեսակ իրաւունքներ բանեցրնել : Հայոց բուն տեղացի ժողովրդին կատարեալ նման իրաւունքներ ունենալուն իբրեւ վերջին օրինակ այս կրնանք յիշատակել որ շատ մը Հայ իշխաններ Մոլտաւիոյ իշխանական արտոր նստած են ատենով :

« Ստեփանոս Թ՛, Մոլտաւիոյ իշխանին օրերը, 1552ին, Հայք Յունաց եկեղեցոյն կողմանէ կրօնական հարածանքներ քաշեցին . անով մէջերէն տասը հազար տնուորի չափ Լեհաստան քաշուեցան . եւ սակայն Օսմանեան տէրութեան պաշտպանութենէն քաջալերուած՝ ուրիշ Հայեր եկան նորէն Մոլտաւիա բնակեցան 1606ին . քիչ ատենէ ալ մէջերէն Գասպար Վոյվոտա անունով մեկը իշխան ընտրուեցաւ Մոլտաւիոյ 1619ին :

« Ֆենեքցի յոյն իշխանաց կատաւարութեան ատեն, ուրբտասաներորդ դարուն սկիզբները՝

qualité de chrétien; les Arméniens le sont. De plus, depuis des siècles ils sont établis dans la Moldavie, comme le prouvent leur histoire et les annales même de la Moldavie. Ainsi, pour éclairer l'opinion publique et pour montrer la justice d'une cause qui a obtenu la haute approbation et l'intervention même de la Sublime Porte, nous allons rapporter quelques extraits de ces annales.

« La colonie arménienne qui habite aujourd'hui la Moldavie, au nombre de huit cents à mille familles, s'est formée des diverses immigrations qui ont eu lieu dans des temps plus ou moins reculés. La première date du xie siècle, la seconde s'effectua vers 1342, et la troisième après la conquête de Constantinople par les Ottomans. Ainsi donc l'établissement des Arméniens en Moldavie remonte, en général, au delà de l'époque même de la fondation de la Principauté, sous Bogdan Dragosch (1352), et, par conséquent, les Arméniens font essentiellement partie de la population indigène du pays.

« Aux diverses époques de leur arrivée en Moldavie, ils y apportèrent leurs capitaux, leur industrie, et contribuèrent d'une manière effective aux progrès du bien-être général.

« En raison de ces avantages, ils obtinrent dans le pays tous les droits inhérents à l'indigénat: celui de la propriété foncière, et les droits civils et politiques dans toute leur plénitude. Comme dernière expression de cette assimilation des Arméniens à la population indigène, au point de vue des droits civils et politiques, on peut citer l'hospodarat de plusieurs princes arméniens qui régnèrent en Moldavie.

« Sous le prince moldave Étienne IX, en 1552, les Arméniens se virent en butte à des persécutions religieuses de la part de l'Église grecque. Environ dix mille de leurs familles se réfugièrent en Pologne; mais la protection éclairée du gouvernement turc offrit un nouvel encouragement à l'établissement des Arméniens en Moldavie, et amena la troisième immigration de 1606, suivie bientôt de la nomination de l'hospodar arménien Gaspard Voivode, en 1619.

« Avec le règne des princes Fanariotes, au début du xviiie siècle, une nouvelle ère de persécution

Հայոց դեմ նոր հարածանքներ սկսան : 1785ին հրաման մը ելաւ որ անկեց ետքը գետին գնելու իրաւունք չունենան :

« Յոյնք որ վաճառականութեան մեջ Հայոց նախանձորդներն էին, Ֆէներցի իշխանաց պաշտպանութենէն սիրտ առած, ոտքերնին Մոլտաւիոյ մեջ լաւ մը հաստատելէն ետեւ՝ նայեցան որ ամեն կերպով ընկճեն ու անարգեն զՀայերն, ու անոնց հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր ունեցած իրաւունքները փճացընեն, որպէս զի առուտորնին կտրեն, ու կարելի ըլլայ նե՛ Մոլտաւիայէն ալ գիրենք դուրս հանեն : Որով մինչդեռ Հայք Յամանեան տէրութեան ուրիշ ամեն կողմերը պաշտպանութիւն կը գտնէին, եւ միւս հպատակ ազգաց հաւասար իրաւունքներ ունէին, մէյմըն ալ 1816ին նոյեմբերի 20ին Մոլտաւիոյ մետրապօլիտը պատուիրանագիր մը հանեց ու նզովիւք չափ կարգիլէր յունածես բնակչաց որ չըլլայ քէ Հայոց տները ծառայութեան մտնեն, եւ կամ անոնց հետ մեկ տան մեջ բնակին, պատճառ բերելով որ իբր քէ Հայերը պիտի են եւ այժմէն դատապարտեալք ի հուր գեհնէին : Անկեց ալ ետքը 1828ին պոյարներուն (ազնուականներուն) մեկ ժողովը վճիռ հանեց որ Հայերը քանի մը տեսակ արհեստ բանեցընելու իրաւունքն ալ չունենան, այսինքն դեղագործութիւն, մուշտակագործութիւն, հացագործութիւն, մսագործութիւն եւ այլն :

« Այնչափ հարատանարութեանց մեջ ալ Հայք իրենց Յամանեան ազգին ու տէրութեան ունեցած հաւատարիմ հպատակութենէն ետ չկեցան, եւ առջինին պէս հանդարտ ու խաղաղ բնակեցան տէրութեան այն գաւառին մեջ. բաւական սեպեցին միայն ատեն ատեն ձայներնին բարձրացընել ու պահանջել որ իրենց հին եւ անկապտելի իրաւունքները նորէն ձեռք ձգեն : Այս բանիս մեջ շատ տարբեր ճամբայ բռնած եղան քան զՅոյները, որ Հայերուն ձեռքէն այնչափ աղէկութիւնները յափշտակելէն ետքն ալ՝ շատ անգամ օսմանեան տէրութեան հետ անվայել կերպով վարուեցան :

« Յայտնի է քէ Յունաց այսպիսի արտօնութիւններ ձեռք ձգելը Ռուսաց տէրութեան ազդեցութեամբն ալ էր.....

« Որովհետեւ քաղաքական իրաւունքները երկրի տէր ըլլալու իրաւունքէն անբաժանելի են, եւ այս իրաւունքը միայն յունազաւան երկրացոց տրուած է, ասկեց կընկատեցընեն քէ Հայք քեպտո հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր երկրցի կըսեալուն,

commença pour les Arméniens. En 1785, une ordonnance fut rendue, qui les privait du droit d'acheter des terres.

« Les Grecs, leurs rivaux en commerce, mettant à profit les moyens que leur offrait la protection des princes Fanariotes, à la suite desquels ils avaient pris pied en Moldavie, cherchèrent à leur faire éprouver toutes sortes d'humiliations, à anéantir leurs droits séculaires, dans le but d'écarter leur commerce, et à les expulser même du pays. C'est ainsi que, tandis que les Arméniens étaient protégés dans toutes les parties de l'Empire ottoman, et y jouissaient de droits égaux à ceux du reste des rayas, on vit paraître en Moldavie, sous la date du 29 novembre 1816, un mandement du métropolitain de la Principauté portant défense aux habitants du rit gréco-russe, sous peine d'anathème, de s'employer comme domestiques dans les maisons des Arméniens et de séjourner sous le même toit, sous prétexte *qu'ils sont entachés d'impuretés, et condamnés d'avance au feu de l'enfer*. Plus tard, en 1828, une assemblée de boyards contesta aux Arméniens même le droit d'exercer diverses branches d'industrie, telles que l'épicerie, la pelleterie, la boulangerie, la fabrication des chandelles, la boucherie, etc., etc.

« Malgré toutes ces vexations, les Arméniens, fidèles aux sympathies qui les attachent à la nation ottomane, et au sentiment de leur dévouement traditionnel envers la Sublime Porte, continuèrent de vivre paisiblement dans cette province de l'Empire, se bornant à élever de temps à autre leur voix pour revendiquer des droits antiques et imprescriptibles. Ils furent en cela bien différents des Grecs, qui, après avoir obtenu tous les avantages dont la colonie arménienne était privée, se montrèrent en maintes occasions animés de sentiments peu favorables à la puissance ottomane.

« Il est évident que la politique russe n'est pas restée étrangère à cette préférence accordée aux Grecs...

« Comme les droits politiques sont inséparables du droit de propriété foncière, qui n'est accordé qu'aux indigènes du rit grec, on en déduit que les Arméniens, bien que s'appuyant sur un indigénat séculaire, ne peuvent devenir proprié-

սակայն չեն կրնար Մոլդավիոյ մէջ երկրի տեր ըլլալ, նոյն պատճառաւ եւ ոչ քաղաքական իրաւունք մը ստանալ :

« Հիմա գիտնալու բանը այս է որ

« Նախ, շատ մը գերդաստաններ որ ազգայնոյն են, եւ հիմա ռուսի հպատակ, ռուսի եւ Մոլդավիոյ մէջ օտար, մեծամեծ երկիրներու տեր եղած են հոն. այսպիսի են Կանտակուզենները, Մուրուզիները եւ այլն :

« Երկրորդ, այնպիսի մարդիկ որ տեղացի չեն, այլ ռուս են դաւանանքով, անունով, ազգով, ռուսի եւ սրտով, Մոլդավիոյ մէջ երկրի տեր են, ինչպէս Շուպինները, Սոնկուրովները, Սուլքանովիչները եւ այլն եւ այլն :

« Երրորդ, ուրիշ նոյնպէս օտար գերդաստաններ կան որ ոչ երկրցի են եւ ոչ յունազաւան. բայց որովհետեւ ռուսի հպատակ են՝ Մոլդավիոյ մէջ երկիրներ ունին, ինչպէս Քոցեպուները (որ բողոքական են), Փիզանիները՝ որ հռովմեական են եւ այլն :

« Որչափ որ մեկ կողմանէ այսպիսի վիճակի մը վնասները դիւրին է տեսնել, նոյնչափ ալ ուրիշ կողմանէ դիւրին է հասկընալ թէ մեծապէս օգտակար բան պիտի ըլլայ՝ թէ որ Մոլդավիոյ մէջ օսմանեան տերութեան հաւատարիմ հպատակաց մէջ ստացուածք ունեցողները շատնան : Այս օգուտները արդէն յայտնի են, բայց գործով ալ կերտնան երբոր աչքերնիս Վալաքիոյ վրայ դարձընենք : Այն գաւառին մէջ որովհետեւ ամեն քրիստոնեայ հպատակներ, անոնց հետ ալ Հայերը, երկիր գնելու ազատութիւն ունին, Յոյնք ոչ երբէք կրցեր են նոյն տիրապետական հոգին բանեցընել. ռուսի եւ հեղինակական ընկերութիւնը 1821ին սաստիկ ընդդիմութիւն կրեց Վալաքիոյ մէջ՝ Թեոփոր Վլատիմիրեսքոյին կողմանէ. ուրիշ անոր նման դաւաճանութիւններն ալ ամեն ժամանակ Վալաքիոյ մէջ այնպիսի ձախորդութիւններ ունեցան որ նմանը ոչ երբէք տեսնուեր է Մոլդավիա, եւ Վալաքիացիք միշտ հաւատարիմ մնացեր են օրինաւոր իշխանութեան :

« Եթէ այս բանս լաւ մտածուի, բաւական պատճառ է որ Հայոց ձեռքէն յափշտակուած իրաւունքները նորէն իրենց դարձուին :

« Երբոր հին ատենէ ի վեր ունեցած իրաւունքնին նորէն ձեռուրնին տրուի, իրենց հաւատարիմ հպատակութեանը վրայ ամենեւին տարակուսելու տեղիք չըմնար : Հայերը իրենց բուն հայրենեաց քաղաքական բշտատարիւնե-

taires en Moldavie, ni obtenir par la même raison aucun droit politique.

« Il est à remarquer cependant :

« 1° Que plusieurs familles d'origine grecque, aujourd'hui sujettes russes, et par conséquent étrangères en Moldavie, possèdent dans ce pays de vastes propriétés territoriales : au nombre de ces familles sont les Cantacuzène, les Mourouzi, etc. ;

« 2° Que des individus non indigènes, mais russes de religion, de nom, de nationalité, et par conséquent de cœur, sont propriétaires en Moldavie : ce sont les Choubines, les Songouroff, les Soultanovitz, etc. ;

« 3° Qu'enfin d'autres familles également étrangères, n'ayant pour elles ni l'indigénat ni la qualité d'orthodoxie, mais uniquement parce qu'elles sont sujettes russes, possèdent des terres en Moldavie : tel sont les Kotzebue, protestants, les Pisani, catholiques, etc., etc.

« Si, d'un côté, il est facile de voir les inconvénients d'une pareille situation, il ne sera pas moins facile, de l'autre, de comprendre l'avantage qu'il y aurait à augmenter en Moldavie la masse des propriétaires parmi les sujets fidèles de l'Empire ottoman. En théorie, cet avantage ressort de lui-même ; quant à la pratique, il suffit de jeter les yeux sur la Valachie : dans cette province, où tous les chrétiens rayas, y compris les Arméniens, ont le droit d'être propriétaires, les Grecs n'ont jamais atteint ce crédit, cette prépondérance exclusive qu'ils ont eus et qu'ils ont en Moldavie. Aussi l'hétairie, en 1821, y rencontra-t-elle une forte réaction organisée par Théodore Vladimiresco ; de plus, les intrigues y trouvèrent de tout temps une résistance dont la Moldavie n'a point offert d'exemples, et les sympathies publiques y furent constamment acquises à la puissance souveraine.

« C'est là une considération sérieuse pour faire restituer aux Arméniens les droits dont ils sont illégalement privés.

« En les réintégrant dans les avantages qui leur ont appartenu anciennement, on pourrait compter sur le dévouement de sujets fidèles. Dans tous les pays où les Arméniens s'établirent à la suite des immigrations auxquelles donnèrent lieu les

բուն պատճառա՝ ուր որ գնացեր ու հաստատուեր են, ամեն տեղ ալ գերագանց կերպով իրենց օգտակարութիւնը յայտնած են հարստութեամբ, ձարտարութեամբ եւ հասարակաց օգտին համար շէնքեր կանգնելու յօժարամտութեամբը : Այս ազգին՝ բարեգործութեան ու քաղաքակրթութեան համար ունեցած պատուական յօժարամտութեանը մէջմէկ ապացոյցներ են այն ուսումնարաններն որ ունին Փարիզ, Վեննա, Վենետիկ, Պատուա, Մոսքուա, Կալխարայ, Պոմպայ, Կոստանդնուպօլիս, Զմիւռնիա, Պուքրէշ, Եաշ, եւ Արեւելքի գրեթէ ամեն մեծամեծ քաղաքները : Եւ ասոր համար է որ Հայերը ամեն տեղ քաղաքական իրաւունքները վայելելու ազատութիւններ առած ու երկրի տէր եղած են յԱւստրիա, ի Գաղղիա, յԱնգղիա եւ ի Տաճկաստան : Նոյն իսկ Վալաքիոյ մէջ ալ իրաւունքներն ունին, ուստի եւ Մոլդաւիոյ մէջ ալ պիտի ունենային, ուր միւս բնակչաց պէս իրենք ալ ամեն տեսակ տուրք կուտան տէրութեան :

« Թէ որ Հայք հաստատուին այն իրաւանց մէջ որ հարկւրաւոր շարքներէ ի վեր գործադրուած են, մէկ կողմանէ արդարութիւնը տեղը կերթայ՝ օսմանեան կայսերական կառավարութեան սկզբբանցը բոյորովին համաձայն կերպով, մէկ կողմանէ ալ քաղաքական գերագանց հնարքմբ ի գործ դրուած կրքայ. վասն զի անով այն ժողովուրդներն ալ աւելի կընասկընան թէ Օսմանեան Գուռը որչափ հոգ ունի իրենց երջանկութեանն ու հանգրստութեանը համար : Այսպիսի հնարքներով է որ օսմանեան տէրութիւնը սիրելի եղած է իւր հպատակներուն, ու եւրոպայի քաղաքակիրք ազգերուն առջեւ մեծարոյ գտնուեր է : Յուսանք թէ Մոլդաւիոյ տէրութիւնն ալ որ արդէն իրեն պաշտպան հզօր տէրութեանց ինամոցը կարօտ է, մարդասիրարար եւ քաղաքակրթութեան սիրովը վառուած՝ մեկդի կըձգէ կողմնակցութեան հոգին այս բանիս մէջ, եւ քիչ ատենէ այն երկրին մէջ ըլլալու բարեկարգութեանց մեկն ալ այս կընէ որ ժամ մը առաջ Հայերն ալ, որ իւր հաւատարիմ հպատակներն են, բուն երկրցոց հաւասար իրաւունքին նորէն ձեռք ձգեն, եւ հրաման ունենան երկրի տէր ըլլալու : »

Թարգմանեաց

ՍՈՂՈՄՈՆ ԳԲՍՆԻՍՈՒԵՍՅՑ

Աշ. Բագմ. Վարձարանին :

désastres politiques survenus dans leur mère-patrie, ils se sont rendus éminemment utiles par leurs capitaux, leurs facultés industrielles et le penchant qu'ils ont pour des établissements d'utilité publique. Les nombreux établissements d'instruction publique institués à Paris, à Vienne, à Venise, à Padoue, à Moscou, à Calcutta, à Bombay, à Constantinople, à Smyrne, à Bucharest, à Jassy et dans presque toutes les grandes villes de l'Orient, attestent dans cette nation une honorable propension à la bienfaisance et à la civilisation. C'est par ces considérations que les Arméniens ont partout obtenu la jouissance des droits civils et politiques, et sont devenus propriétaires en Autriche, en France, en Angleterre et en Turquie ; ils le sont de même en Valachie, et devraient l'être par conséquent en Moldavie, où d'ailleurs ils contribuent, à l'instar des autres habitants, au payement de l'impôt et aux autres charges publiques.

« Réintégrer les Arméniens dans des droits qui se fondent sur une pratique séculaire, serait, d'une part, un acte de justice tout à fait conforme aux principes du gouvernement impérial ottoman, et, de l'autre, ce serait une excellente mesure politique, qui montrerait à ces populations que la Sublime Porte, dans sa haute sollicitude, ne cesse de veiller à leur prospérité et à leur bien-être. C'est par des mesures pareilles que le gouvernement ottoman s'est attiré les bénédictions de ses populations et les sympathies de l'Europe civilisée. Nous aimons à croire que le gouvernement moldave, qui aussi d'ailleurs a tant à attendre de l'indulgence des grandes puissances ses protectrices, guidé par le sentiment d'humanité et par le génie de la civilisation, abandonnera cette politique exclusive, et, dans les réformes qui sont à la veille de se produire pour ce pays, il se hâtera de mettre les Arméniens, ses sujets fidèles, sur le même pied d'égalité avec les indigènes, en leur concédant de premier abord d'acheter des propriétés territoriales. »

« D. Ch. C. »

ԱՌԱՎ.

ԳԱՅԼ ԵՒ ԳԱՌՆ.

Իրաւունքը որոնքն է. —

Ուժովն ո՞վ է՝ անորն է.

Կուգէս օրինակ,

Կարդա գայտ առակ :

Ականակիտ առուակի մը բով կեցեր

Քառնուկը ջուր կըխըմէր .

Վըրայ հասաւ անդիէն գայլ մը սատիկ անօրի,

Արիւն կուգեր խըմելու, միս կըփնտուէր որ ճըրրի .

Դուն ո՞վ էս որ իմ խըմելու ջուրըս էկեր պըղտորես ,

Կանչէ՞ց գազանն անօրէն .

Հիմա պատիժըդ կըգըտնա, աներես : —

Մի՛ բարկանար վըրաս տեր իմ, պատասխանէց գառն

Նայէ կաղաչէմ [իրեն .

Ես սրջափ վար եմ

Քու կեցած տեղեդ

Ու խըմած ջըրեդ .

[գայ : —

Ի՞նչպէս կրնամ պղտորել այն ջուրն որ քեզմէ ինձ կու-
Կըպըղտորես ըսի քեզի, իմ խօսքիս մէջ սուտ չըկայ .

Հապա հերուն որ քըճըրէցիր ինձի... —

Հերու. Ես աշխարհը ալ Էկած չէի .

Ես դեռ կար կուտեմ, կըսըխայիս տեր : —

Թէ որ դու չէիր, ուրեմն Էղբայրդ էր : —

Նըբայր ալ չունիմ : — Շնտ էրկընցուցիր .

Ես սուտ չեմ խօսիր, սա աղեկ գիտցիր .

Ըսել է քե ազգական էր նա քեզի .

Մի՛քէ չիտեմ ինչ քէն ունիր դուք ինձի,

Ամենրնիդ ալ, հօտ ես հովիւ ես շըներ .

Ալ ճար չըկայ չեմ ներեր :

Աս ըսաւ ու վըրան ցատքեց,

Ի՞եղ՞ գառնուկը պատուէց լափեց .

Կըսէն քե միտքն ալ դըրաս .

Թէ շատ արդար բան ըրաս :

ԼԱՅՈՒՆՔԻՆ :

ՎԱՂԱՄԵՆՈՒԿ ՄԱՀ ՈՒՍՈՒՄՆԱԶԱՐԻ ԳԱՅ ԱԶԱՍԻՆ
ՅԱԿՈՐԱՅ ՉԱՄՉԵԱՆ .

Անցած 1855 տարին շատերուն համար այն ա-
ղտարեր եւ ցաւալի տարիներէն մէկն եղաւ, որ
ըրջանին լմնընելով՝ իրենց ետեւէն տխուր եւ
դառն յիշատակ մը կը ձգեն մարդկանց սիրտը :
Հիւանդութիւնք, ձախող արկածք, շփոթութիւնք
եւ ազգի ազգի բշուառութիւնք անպակաս եղան
անցեալ տարւոյն մէջ . քանի՛ մարդիկ լսելով այն
յետին ժամուն տխրագին գանգիւնը որ կիմացընէ
քե տարի մը կը լըմննայ եւ ուրիշ մը սկսի — սրա-
ցած անցած օրերը յիշեցին եւ գոչեցին հառաջանօք
« Սնտախ աշխարհ » ... Քանի՛ սրտերու մէջ այն-
պիսի վիներ բացաւ այն տարին որ, ս գիտե, պիտի
լեցուին արդեօք երբէք ...

Այն բազմափորձ գերդաստաններէն մէկն ալ
եղաւ Չամչեան ազնուազարմ ընտանիքը . վերջի
երկու տարուանս մէջ այս բարեպաշտ տունը քան
զամեն ժամանակ աւելի ցաւոց եւ արտասուաց
օրեր տնտաւ, ու խիստ շատ մարդկանց աչքէն ար-
տասուք բխեցուց :

Քրիստոնեայ մը երէ աստուածային նախա-
խնամութեան ամենասուրբ կամքը աչքին առջեւէն
մէկ վայրկեան մը հեռացընէ, ապշեալ կըգարմա-
նայ քե ինչպէս այս բարեպաշտ տունը, զոր ա-
ռաքինսարկեր իրեն տաճար ընտրած է, որ միշտ
արդարութեան ճամբան փնտորէ է, եւ ամեն տե-
սակ լուսութեանց եւ բարեգործութեանց նախան-
ձայոյ՞ ձեղեր է, այսպէս եւ այսքան ստեպ ստեպ

աշխարհիս մեծամեծ բշուառութեանցը գոն կըլ-
լայ

Մինչդեռ Չամչեան Բարեյիշատակ Մարիամ
տիկնոջ տարածամ մահը դեռ ամենուն աչքին
առջեւն էր, տարին չլըմնցած՝ իրենց երկու սիրե-
լի անձանց յուղարկաւորութեանը գտնուեցան ...
Նոյն տարուան դեկտեմբերի 5ին ազնուաբարոյ
Մատթոս Ազան վախճանեցաւ, քսան օր ետքն ալ
իրենց եւ ամենուն սիրելի Յակօր Ազան յուղար-
կուեցաւ յախտենական հայրենիքը :

Ա՛հ, ոչքե քեզ կըսպասէին այն վշտահար ընտա-
նիքը, ո՞վ մահ, ալլ այն մխիթարիչ հրեշտակին
կատարեալ առողջութեանը որ միայն կրնար ի-
րենց վիրացը սպեղանի պատրաստել եւ իրենց
կենաց դառնութեամբ լի բաժակը ի քաղցրու-
թիւն դարձընել ...

Բարեյիշատակ Յակօր Ազան ծնած էր ի Կոս-
տանդնուպօլիս 1852ին Դեկտեմբերի առաջին
օրը, եղբարցն ու քոյրերուն մէջ անդրանիկ
զաւակ : Բարեպաշտ Հայրը ու առաքինազարդ
Մայրը, երկուքն ալ իրենց որդուը բարեկիրք եւ
բանիրուն դաստիարակութեանը մեծ փոյր ունե-
նալով՝ խոնական վարժապետ մը առին տներնին,
որոյ ինամօքն ու իր բնական ազնիւ բարոյիւքը եւ
սակաւագիւտ ընդունակութեամբ քիչ առննի մէջ
Յակօր պատանին շատ առաջ գնաց : Այն յառաջա-
դիմութիւնը քերեւ ճաշակ մըն էր բազմաբիւ պը-
սակացն որ օր մը իւր գլուխը պիտի զարդարէին
աշխարհիս առաջին մայրաքաղաքին մէջ, ի Փա-

րիզ: Գեոհաս կենացս մեջ չունեցայ ամենեին — եւ բերես երբեք պիտի չունենամ — այնպիսի երջանիկ եւ չքնաղ օրեր որ իրեն եւ միւս եղբարցը եւ քոյրերուն ընկերութեամբը անցուցի, այն հասակին մեջ՝ յորումայս կենաց պարտիզին վարդերը միայն կը տեսնենք: Երանի անոնց որ իրենց տղայ հասակին մտերիմ ընկերակից մը կը գտնեն. եւ հազար անգամ աւելի երանի անոնց որ զինքը մինչեւ վերջի շունչերնին իրենց քովը կուենան:

Յակոբ պատանին բարեսրտութեան օրինակ էր, ամենուն մտերմութիւնը մեկ տեսութեամբ վատարկող. որով եւ զիս մինչեւ մահը իր քաղցր բարեկամութենէն չքակեց. եղբօր պէս կը սիրէր զիս, կը հոգար ու կը խրատէր:

Փարիզու մեջ բացուած Մուրատեան ազգային վարժարանը առաջին անգամ գնացող աշակերտաց մէկն եղաւ 1846ին. հոն առաջ այլոց՝ եւ յետոյ հինգ տարի Հ. Գարբիէ Այվազովսքի վարդապետին ձեռքին տակ կենայով՝ ամէն ուսմանց եւ զիտութեանց մեջ, եւ մանաւանդ մատենագրական հրմտութեան մեջ յառաջադէմ գտնուեցաւ: Բայց Փարիզու վարժարանը հասաւ ջնասաւ, զըծբաղդութեան քուրային մեջ փորձուեցաւ ազնիւ պատանուոյն հեզահամբոյր բարեպաշտութիւնը. վասն զի ձախորդ դիպուածով մը մեկ աչքէն գուրկ մնաց. եւ բեպեա յետագայ յառաջադիմութեանցը ամենեւին արգելք չեղաւ այն փորձանքը, սակայն բոլոր կենացը վրայ կարծես քե անոյշ տըխրութիւն մը ձգեց. անոյշ տխրութիւն կըսեմ, վասն զի իր հրեշտակային կերպարանացը վրայ դառնութիւն ըսածդ տեսնուած քան չէր, եւ բազմաբղիւն վերատեսուցներն ալ կը վկայեն որ անոր աստուածային Նախախնամութեան սիրով հպատակիլը այն փորձանքին ատեն սքանչելի օրինակ մըն էր մեծի եւ փոքու: Հայերէն լեզուին հմտութիւնը իւր ջանիցը առաջին նպատակն եղաւ՝ իբրեւ մայրական եւ ազգային լեզու, եւ աշխատեցաւ որ միւս լեզուներէն ալ աւելի զայն կատարելագործէ: Իւր դեռակիրք հայկաբանութեանն ու փափուկ իմաստիցը փոքրիկ ճաշակ մը ըլլայ այն քանի մը տողը զոր իբրեւ երախտագիտութեանը նշանակ շարադրած էր հայրենիք դարձած օրերը մեծապատիւ անձի մը անուան տօնին.

« ԶԱստուածորդուլ շուրջ պար առեայ մանկերտին,
Հագագապիսո. երգէր ըզփառքս նորին.
Չայն ցնծութեան անեղանիքայ բարբառն այն,
Երախտապարտ սրտից դրդումն էր միայն.

Անա եւ ես անխօս մանկանցն հանգունակ,
Թորովեյով առ քեզ տողեմ զայս նուազ:
Ապիկարիս չէր անկ լինէլ էրգաբան.
Փըպիրն ձեռնարկ, քերեւս ի գուր է իմ ջան.
Այլ շնորհածիր Երախտիք Չեր անմոռաց
Իմում սըրտիս զայս երկեակ տողս բէյադրեաց:

Երկաբեացէ Տէր ըզքոյին քէլ կենաց
Առ ի փոփումն ազգիս որդւոց՝ ւաղքատաց,
Եւ որպէս գՀարսըն իւր պատուէ յայտ առուր
Անուանակցիդ տացէ բարեաց բզորխտուր:
Իսկ դու Տիկին, իսկ դու ներող քերութեան
Ընկայ ըզբանքս իբր յիշատակ սանուն քոյ.
Չիր հայկաբան ոճ, չիր իմաստպինդարեան,
Այլ մի միայն սրտաբուռիս ձօնը եւ սիրոյ: »

Իւր եւ իմ արգոյ վարժապետացս սովորական մեկ խօսքը դարձած էր մինչեւ վերջը քե Չամչեան Յակոբին պէս մեկ աշակերտ մը ջնք ունեցած մինչեւ հիմա որ վրան ամենեւին մեկ օր մը մեկ զանգատ մը լսած չըլլանք՝ ոչ վարժապետներէն եւ ոչ ընկերներէն. ուստի եւ ամէնքն ալ զինքը կը սիրէին:

Դարձաւ ի հայրենիս 1851ին վերջերը, ուր ցաւալի գոյժ մը իրեն կըսպասէր: Անձկակարօս հայրը եւ նազելի քոյրը վախճանած էին. փրկուեց զանոնք ու չգտաւ, բայց անտրտունջ հրեազանդութեամբ կամացն Աստուծոյ լուս կեցաւ. ծածկեց իւր արտասուքը եւ մխիթարեց վշտանար մայրն ու նազելի քոյրերն իր առաքինագարդ վարքովը, ուսումնասէր զարգացմամբը, եւ բուռն ու գովելի ազգասիրութեամբը զոր մինչեւ վերջին հիւանդութեանը տխրալի օրերն ալ վառ պանեց, շատ առիթներու մեջ ցուցուց զայն, շատ անգամ ալ պիտի ցուցնէր՝ երէ անողորմ մահը իւր կըտրիճ հասակին խնայէր:

Հնգամեայ նեղեմութենէն ետքը իւր մօրը զըրկաց մեջ կը գտնէր այն մխիթարութիւնը որուն աւելի ալ կարօտ էր՝ քոչն ու հօրը մահուանը վրայ. բայց զժրաղջ Յակոբը այն դոյզն երջանկութիւնն ալ չկրցաւ վայելել: Յափշտակուեցաւ զրկէն իւր մայրը, բողոյով ի սուգ անմխիթար զինքը եւ բոլոր ընտանիքը: Այն աղետալի կորուստը ամբողջ տարի մը չարհարեց Յակոբին փափուկ սիրտը, մինչեւ որ ինքն ալ կանչուեցաւ յախտենական բերկրանաց ակումբը, ուր գտաւ իւր բոլոր կորսընցուցածները:

Մօրը մահուրնէն առաջ շահաւետ գործքի մը մտած էր Յակոբիկը. անգղիարէնը լաւ գիտնալով՝ Անգղիացիի մը քով էր եւ շատ յաջողութեամբ առաջ կերբար: Բայց մօրը մահուրնէն ետեւ եր-

կու երեք անգամ հիւանդացաւ, ու վրան սկսաւ տկարութիւն մը տիրել որ ետքը ետքը իւր կենաց փափկասուն ծաղիկը կրծելով՝ զինքը գերեզման տարաւ : Անցեալ սեպտեմբեր ամսոյն մեջ վերջին անգամ ալ հիւանդացաւ, եւ ժանտ հագ մը սկսաւ զինքը չարչարել :

Տխրագգեաց ընտանիքը ամեն հնարք կը բանեցրնէին առողջութեանը հաստատուելուն համար, ճար չեղաւ : Աշնան վերջին օրերուն հետ ինքն ալ մնաս բարով պիտի ըսէր իւր ծաղկանասակ կենացը եւ աշխարհիս ամեն վայելից : Բայց այն յուսահատ վիճակին մեջ ալ չկորսընցուց իւր սովորական համբերութիւնը. եւ երէ երբէք երբէք գանգատի խօսքեր ելլէին բերնէն, մէյմէկ կսկիծ էին, եւ ոչ երբէք տրտունջ ընդդէմաստուածային Նախախնամութեան, որուն մինչեւ վերջը հնագանդ եղաւ ամեն կողմանէ : Շատ անգամ կերբայի զինքը տեսնելու եւ ժամերով կը խօսակցէի հետը, կը շանայի զինքը մխիթարել, եւ ցաւերը քնացընելու ալ եւ ալ հնարքներ կը փնտռէի . տխուր կերպով մը կընայէր ինձի ու կըսէր. « Բաւական աղէկ եմ, միայն քե այս հագին զիս չձգելը զարմանք է : » Անտրէ Շենիէ անունով հանձարեղ բանաստեղծին գրուածքներուն միշտ այն կտորը կը կարդար որ այն խեղճ երիտասարդը իւր մահուան ժամանակը շարադրած էր : Երբոր եւ շանայի մոռցընել տալ այն կտորը, « Զէ կըսէր, դուն չես գիտեր ինչ գեղեցկութիւն կայ անոր մեջ : » Քանի մը օր ետքը դարձեալ Պէշիկբաշեան Պ. Մկրտչին հետ իրեն տեսութեան զնացեր էինք. այլ եւ այլ զրուցատրութենէ ետքը « Խնդրեմ, Մկրտիչ Աղա, ըսաւ, (Լուրջիւսն) Ազնուին խեղճ մահուանը վրայ շինած երգը երգէ քիչ մը : » Թերեւս կանցներ մտքէն քե իւր մահուրէնէ ետքն ալ նոյն քերթողը իր շիրմին վրան ալ պիտի հնչեցընէ : Բաղձազին քնարը :

Վերջապէս Յակոբ Աղան օրէ օր աւելի տկարացաւ, եւ բժիշկները վճռեցին քե քսան օրուան միայն կեանք ունի : Այ ո՞վ պատմէ իւր ընտանեացը անհնարին սուգը. ո՞վ պատմէ իւր եղբարցը եւ քուրերուն բափած արցունքները

Անկէ ետքը երկու ամիս ալ պիտի մնայ եղեր քովերնին, եւ այն երկու ամիսը ընդ մեջ յուսոյ

եւ երկիւղի անցուցինք : Եոյս՝ նոր բժշկի մը խրախուսիչ խօսքերէն, եւ երկիւղ՝ հիւանդին զգալի կերպով մը վրայ չղեկէն :

Քրիստոսի սուրբ ծննդեան ճրագալուցին իրիկունը վրան այլայլութիւն մը եկաւ, բայց շատ չտեսց. իսկ երկրորդ օրը երբոր հարցուցի քե ինչպէս է, աղէկ է ըսին, սակայն նոյն իրիկունը իրեն համար վերջինն է եղեր : Մտքես անգամ չէր անցներ որ յաջորդ առաւօտը մտերիմ բարեկամիս համար նոյն հարցմունքն որ ընէի, մեռաւ պիտի ըսէին ինձի. ապա քե ոչ՝ քովը կերբայի կը նստէի որ վերջի շունչը աւանդելու ատեն գեր մէկ ակնարկութիւնը տեսնելով՝ մէկ մնաս բարովը լսելով մխիթարուէի.....

Իսկ ինքը որ բոլոր իւր կենացը մեջ աստուածասէր, աղօթասէր, երկիւղած ու բարեպաշտ էր, մահուան ատենն ալ բոլոր քրիստոնէական պարտքերը կատարեց. վերջին բոշակը առնելէն ետքը արտասուալից ընտանեացը առջեւ — որ մահուան անկողնոյն չորս կողմը կեցած էին — աւանդեց երջանիկ հոգին, եւ նախանձելի կերպով մը կնքեց իւր քսանուիրէք տարեկան կենաց ընթացքը, բողոքով ի սուգ անմխիթար իւր համօրէն գերդաստանը, բարեկամները եւ ծանօթները : Ընտանիքը իրեն վրայ սիրելի եւ պիտանի անձ մը կորսընցուցին, եղբայրները եւ քուրերը հզօր պաշտպան մը, եւ մեր ազգը պատուական ազգասէր մը : Իսկ ես որ ինձի մտերիմ եղբայր եւ խոհական խըրատիչ եւ գանձանգին բարեկամութեան ճանջցեր էի զինքը, այսուհետեւ իր անմեղ հոգին բարեխօս բռնելով, ու անարատ վարուցը հետեւելով միայն պիտի մխիթարուիմ, եւ ազնիւ գերդաստանին մխիթարութիւնները այն աստուածային անքրնելի Նախախնամութենէն պիտի մաղրեմ որ հայրաբար գմեղ կը խրատէ բշուառ եւ անցաւոր աշխարհիս մեջ, եւ միանգամայն մեր ցաւագնեալ սրտից վերքերուն սպեղանիները կը պատրաստէ նաև աստէն, մինչդեռ համբերողաց անբառամ պատկները գանձեալ կը պահէ յերկինս :

ԿՍՐԱՊԵՏ ԳՍՐԱԳԱՇԵԱՆ :

ԳՆԱԿԱՄԵՌԻԿ ՄԱՀ ԱՉՆՈՒԱԿԱՆ ՊԱՏԱՆՈՅՆ
ՉԱՄՉԵԱՆ ՅԱԿՈՒՅՆ.

Եկն, քընար աղեկըտուր բեյերով,
Զըւարք պճնամ էրբեմն անուշ վարդերով .
Ո՛հ այն փնջերն բափքըփեցան իմ չորս դին,
Զի սիրելին իմ գոցուեցաւ . ի շիրիմ .
Եկու կապեմ ճակտիդ նոճեայ մի պըսակ .
Սեւ տխրութեանց Ոգիք գարնեն քո նըւագ .
Քո մըմընջիդ նետ խառնըւած գեփիւռիկ
Թող փըջէ ցուրտ հոն ուր հանգչի Յակոբիկ :

Հոգի ազնիւ ու սիրեցեայ ամենէն,
Ա՛յդպէս շուտով էլար կենաց պարտիզէն,
Ու հասակիդ ծաղիկներով զարդարուած
Ա՛յդպէս կանուխ իջեր ի նող տխրամած :
Ամբողջ գարուն մը ջըտեամ այս կեանքին
Մըքին գաղտնիք շիրմին ըզբէզ պատեցին .
Քոյդ մըտերմաց , որոց էիր բաղցրիկ սեր ,
Տես ինչ աւանդ բողոսցիր , սեւ կսկիծներ :

Գերեզմանին դռնէն մըտար դու էրկինք ,
Ուր անբարշամ կենաց բազմիս ի հարկինք .
Հոգիդ սլացաւ մարուր մարմնէդ առ Ատուած
Ինչպէս անուշ հոտ մը ծաղկէն բածնըւած .
Փափուկ գրկէն հէք քոյրերուդ սըգաւար
Թըռեար ի ծոց վաղամեռիկ հօր եւ մօր .
Իայց մինչ բեզմով խնդան հայրիկդ ու մայրիկ
Ի՞նչ կընեն հոս էղբարրդ եւ քորք նազէիք :

Երիցըս որք , նստած դարձեայ ի սեւեր ,
Այն սրբէ անոնց աչքին արցունքներ .
Սիրաբողբոջ տունկեր դեռ նոր ծաղկած դուր ,
Այս բանի նէդ գարնէ վրանիդ մահուան շուր :
Դու որ անոնց էիր էղբայր մի սիրուն
Յիշէ , կրկին ունիս հիմա գողտր անուն ,

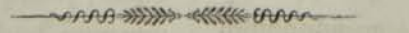
Քո սրտակէզ հարագատացդ անբաժան
Հոյսբեւիկ էղբայր՝ հրեշտակ մի պանդան :

Ելլէ յունակ գերեզմանաց այցելու
Քօզ մի դեմքին ճըգած ձերմակ ամպերու .
Մուր կամարին վերայ տգոյն բափառկոտ
Տես գայ շիրմիդ , գերք տըխուր կոյս ամբջկոտ .
Մինչ զովագին փըջէ հովիկ անուշակ
Ու չորս կողմէն բուրեն յասմիկ մանուշակ .
Ո՛հ մօտ էկուր յայնժամ առ սիրտըս ցաւած
Հեզիկ բեւով հսկէ ի քուն սիրելեաց :

Ծաղկէ նաեւ հոն միշտ շուշան ըսպիտակ
Անմեղութեան սրտիդ ամբիծ նըշանակ .
Վարդըն կարմրիկ ծաղկէ հոն սուր փուշերով
Յայտնէյ , ինչպէս քու կեանքդ էր լի խոցերով .
Խանդաղակար տեսեր ըզմահ ծընողաց .
Դառն հարուածով մահուն եւ դու գարնըւած
Մընաս բարեւ ըսիր պայծառ արեւուն
Եւ մանկութեան ծիծաղադեմ օրերուն :

Եկն, քընար աղեկըտուր բեյերով,
Զըւարք պճնամ էրբեմն անուշ վարդերով .
Ո՛հ այն փնջերն բափքըփեցան իմ չորս դին ,
Զի անձկային իմ փակուեցաւ . ի շիրիմ .
Եկու կապեմ ճակտիդ նոճեայ մի պըսակ .
Սեւ տխրութեանց Ոգիք գարնեն քո նըւագ .
Քո մըմընջիդ նետ խառնըւած գեփիւռիկ
Թող փըջէ միշտ հոն ուր հանգչի Յակոբիկ :

ՄԿԻՏԻՉ ՊԵՆԿԹՈՇԷՆԵԱՆ .

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Ա Ր Ա Ն Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Շ Է Ն Մ Ա Ր Գ Կ Ա Ն

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ՓԱՐԵՉՈՒ ԳԵՍՊԱՆԱԺՈՂՈՎԻՆ ՄԷՋ ԳՏԵՈՒՈՂ ԱՆՁԱՆՅ ՎՐԱՅ.

ԿՈՄՍ ՎԱԼԵՎՍԻ. — Ծնած է 1810ին. մայրը լինացի է եղեր, ու պատանեկութեան ատենը մեծ եռանդով աշխատեր է Անգղիոյ մեծամեծները յորդորելու որ Լեհաստանի ազատութեանը օգնեն: Զինուորական պաշտօններու մէջ մինչև գնդապետ ըլլալու ջափ առաջ երբայէն ետև՝ հրաժարեցաւ այն աստիճանէն ու քաղաքական խնդրոց մէջ մտաւ Լուի-Ֆիլիպիին բազաւորութեան օրերը, այլ եւ այլ օրագրաց մէջ իր կարծիքները հրատարակելով: Պ. Թիէրը արտաքին գործոց ոստիկան եղած ատենը, 1840ին, Վալեմբրի կոմսը գործով մը եզիպտոս յուղարկուեցաւ. Պ. Կիզոյին ոստիկանութեան ատենն ալ Ամերիկա յուղարկուեցաւ իբրեւ լիազօր դեսպան: Անկէց ետքը Փյորենտիոյ ու Նեապօլոյոյ դեսպանութիւնները կատարեց, 1854ին ալ Լոնտոնի դեսպան եղաւ: Գրեթէ տարի մը կայ որ սեպուն (senateur) է, միանգամայն եւ ոստիկան արտաքին գործոց գաղղիական կայսերութեան. եւ այս պատճառաւ գանձեց ընտրուած էր Փարիզու դեսպանաժողովին:

ՊԱՐՈՆ ՏԷ ՊՈՒՐԲԵՆԷ. — Այս անձը առաջ Տէպալրագրոյն հրատարակիչներէն մէկն էր. յետոյ վեց տարի (այսինքն 1845էն մինչև 1848) Գաղղիոյ դեսպան եղաւ ի Կոստանդնուպօլիս: Արեւելեան պատերազմին սկսած ատենները Վեննայի դեսպան էր, ուստի եւ այն մայրաքաղաքին մէջ եղած դեսպանաժողովին մէջ գտնուեցաւ. անոր համար Փարիզ ալ եկաւ հիմնական ժողովոյն ներկայ ըլլալու:

ԿՈՄՍ ՊՈՒԼՇԱՒԵՆՅԵՆ. — Ծնած է 1797ին: Տասներինգ տարեկան հասակէն ի վեր քաղաքական գործողութեանց մէջ գտնուեցաւ իր հօրը ձեռքին տակն որ Գերմանական ազգաժողովին գանձեցն էր: Մինչև 1851, երօպայի խիստ շատ տերութեանց մէջ դեսպանական պաշտօններ կատարեց մեծ գովութեամբ ու ճարտարութեամբ. այնպէս որ Աւստրիոյ Շվարցնպերկ իշխանը մեռնելու ատեն խորհուրդ տուաւ կայսեր որ իր տեղը Պուլ կոմսը անուանէ ոստիկան արտաքին գործոց. կայսրն ալ այնպէս ըրաւ, ու ամէն մարդ

կրվկայէ քէ իրացրնէ արժանի է եղեր այն ընտրութեանը:

ՊԱՐՈՆ ՀԻՆՊԵՆԷ. — Ծնած է 1811ին ի Վեննա, եւ 1835ին մտեր է Մեքքեոնիք իշխանին ձեռքին տակը քարտուղարութեան պաշտօնով: Զորս տարի ետքը սկսաւ հետզհետէ Փարիզու, Լիսալոնայի ու Գերմանիոյ այլ եւ այլ դեսպանատանց մէջ պաշտօններ ունենալ. 1848ին Միլանու խռովութեան ատենը քանի մը ամիս գերի բռնուած մնաց հոն. յետոյ Վեննայի մէջ Շվարցնպերկ իշխանին ձեռքովը առաջ գնաց, ու 1849ին իբրեւ դեսպան յուղարկուեցաւ ի Փարիզ: Գեսպանական գործողութեանց մէջ քաւական անուն հանած է իբրեւ ճարտար մարդ:

ԼՈՐՏ ՔԱՐԷՆՏԵՆ. — Ծնած է 1800ին սկիզբը, ու Քեմպրիճի մէջ ուսմունքը սորվելէն ետև մտեր է դեսպանական գործողութեանց մէջ: Անգղիոյ տերութեանը կողմանէ իբրեւ դեսպան յուղարկուելով ի Մատրիա 1855ին, Սպանիոյ մէջ սանմանաղրական սկզբանց զօրանալուն շատ օգնեց: Գարձաւ Անգղիա 1858ին ու վերին խորհրդարանին անդամ եղաւ: Ինը տարի ետքը Իոլանտայի կառավարութիւնը ձեռք առաւ, եւ այն դժուար պաշտօնը քաջութեամբ կատարեց մինչև 1852. իսկ յաջորդ տարին ոստիկան եղաւ արտաքին գործոց, որով եւ Արեւելեան պատերազմին համար ելած ամէն խնդիրներուն մէջ գտնուեցաւ:

ԼՈՐՏ ՔԱՒԷ. — Ծնած է 1804ին: Իր հայրը արդէն 1841ին դեսպան էր Անգղիոյ ի Փարիզ. անոր ձեռքին տակը ինքն ալ շուտով առաջ գնաց: Նախ Վեննայի դեսպանատան գրագիր եղաւ, յետոյ Շրուքլարտի դեսպանատանը քարտուղար: Նոյնպաշտօնով Կոստանդնուպօլիս գնաց 1858ին, ու տարի մը Լորա Սքրաֆորտ Քեկինկին փոխանորդութիւն ըրաւ: Անգղիա դառնալէն ետև իր տերութեանը կողմանէ յուղարկուեցաւ իբրեւ դեսպան Գերմանական Գաշնակցութեան գլխաւոր քաղաքը, այսինքն Ֆրանքֆորթ, ուր եւ մնաց մինչև 1851 տարին. իսկ 1852ին Փարիզու դեսպան եղաւ՝ Լորա Նորմանպիին տեղը:

Պարրիս. — Վալեյսի. — Պուլ. — Հիսպեր. — Քլարկերն .
 Բանի . — Օսթլ . — Պրունով . — Բալուր . — Վիլամարինա .
 Ալի Փաշա . — Մեհմեթ ձեմիլ Պեյ :

ԿՈՄՍ ԱԼԵՔՍ ՕՌԼՈՎ. — Ծնած է 1787ին, եւ պատանեկութեան ատենն զինուորական պաշտօններու մէջ մտած ու Գաղղիոյ դեմ պատերազմներու մէջ գտնուած է : Աղեքսանդր Ա. կայսեր մահուրենն ետե՛ երբոր 1825ին խոռովութիւնն ելաւ Փերրպուրկի մէջ, Յուլով կոմսը մեծ քաջութեամբ ցրուեց ապստամբները, որով եւ Նիկողայոս կայսեր շատ սիրելի եղաւ : Օսմանցոց եւ Ռուսաց վերջըներ պատերազմին ատենն ալ գտնուեցաւ, այսինքն 1828ին ու 1829ին, ու յետոյ Ադրիանուպոլսոյ դաշնադրութիւնը հաստատեց. յետոյ 1855ին, երբոր Եգիպտոսի կուսակալը սուլդան Մահմուտ արքային դեմ ելած առաջ կըքայէր, Յուլով կոմսը հասաւ Կոստանդնուպոլիս ու Հիւնքեար-Իսքէլէսիի դաշնադրութիւնն ըրաւ. որով արդիւնքն ու աստիճանն ալ աւելի բարձրացաւ : Արեւելեան պատերազմին սկսած ատենները Վեննա զնաց՝ Աւստրիան իր տերութեան կողմը ձգելու մտքով, բայց վախճանին ջնասաւ. հիմա այս դեսպանաժողովոյն մէջ ինչպէս որ Ռուսաց կայսեր մեծ վստահութիւնը կը վայելէ՛ նոյնպէս ալ միւս տերութեանց դեսպաններուն շատ պատկանելի է կըսեն իր փորձառութեամբը :

ՊԱՐՈՆ ՊՐՈՒՆՈՎ. — Ծնած է Սաքսոնիոյ Տրեգտա քաղաքը, եւ ուսմունքը Լիփսիոյ մէջ սորված : Ռուսաց ծառայութեանը մէջ մտաւ 1818ին, եւ Աքուիսկրանայի, Թրոփիաի ու Լուպիանայի դեսպանաժողովներուն մէջ գտնուեցաւ, ինչպէս նաև Վերոնայի մեծ ժողովոյն մէջ : Այնուհետեւ Փերրպուրկի մէջ զանազան պաշտօններ կատարեց, Վոտոնցով կոմսին հետ զնաց Օստասա, Օսմանցոց դեմ պատերազմեցաւ 1828ին ու 29ին, յետոյ դեսպան ընտրուեցաւ Գերմանիոյ մէկ երկու տերութեանց մէջ, ետքն ալ Լոնտրայի դեսպան

եղաւ ու հոն մնաց տասըջորս տարի, մինչեւ որ 1854ին մայիսի 5ին ելաւ քաջուեցաւ՝ Արեւելեան պատերազմին պատճառաւ :

ԿՈՄՍ ՔԱՎՈՒՐ. — Ծնած է Թուրին քաղաքը 1809ին : Քաղաքական տնտեսութեան մեծ հմտութիւն ունենալովը՝ շուտով առաջ զնաց, ու նախ վաճառականութեան ու երկրագործութեան, յետոյ եկամտից, ետքն ալ արտաքին գործոց ոստիկան եղաւ, եւ ինքն եղաւ զխաւոր յորդորելն որ Փիեմոնթի տերութիւնն ալ Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ նիգակակցութեանը մէջ մտնէ Արեւելեան պատերազմին ատենը :

ՄԱՐԲԵՋ ՎԵԼԼԵՄԱՐԻՆԱ. — Առաջ դեսպան էր Փիեմոնթի տերութեան Ֆիորենցա՝ քաղաքը, ուր միշտ զիտցաւ պատկանելի ընել իր հայրենիքը եւ Իտալական ազատութեանց պաշտպան կենալ. իսկ հիմա իր տերութեան դեսպանն է ի Փարիզ :

ԱԼԻ ՓԱՇԱ. — Օսմանեան տերութեան լուսաւորեալ մարդկանց առաջիններէն մէկն է, որով եւ արժանաւորապէս ընտրուեցաւ երկու անգամ մեծ վեզիր, եւ ոստիկան արտաքին գործոց, միանգամայն Վեննայի ու Փարիզու դեսպանաժողովներուն մէջ լիազօր դեսպան :

ՄԷԷԼԵՄԻՏ ՏԷՄԻՆ ՊԷՏ. — Իր հօրը մեղիա փաշային ու այժմու մեծ վեզիր Ալի փաշային լուսաւոր սկզբանցը հետեւող, օսմանեան տերութեան պիտոյքը լաւ հասկըցող, երոպական քաղաքակրթութեան յարգն ալ զիտցող անձ ըլլալով, տարակոյս չկայ որ արեւելքի օգուտներուն նախանձայոյց գործունեութեամբն ու խոհական վարմունքովը օր ըստ օրէ աւելի պիտի մեծնայ իր համբաւը՝ նաև դեսպանաժողովոյն վերջանալէն ետեւ :

Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

ՔՐԻՍՏՈՆԷՆՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ Ի ԺԹ ԳԱՐՈՒ

ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ

Պ. ՏՈՒԱՅԹ ԲՈՂՈՒՓԱԿԱՆ ՔԱՐՈՉՁԻՆ ԳԻՐԲԸՆՆԵՐ

Բ.

Պ. Տուայր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտօնէիցն ու կառավարութեանը վրայ քանի մը տող բան միայն խօսած է որ բաւական ուղիղ են. միայն թէ *Էջմիածինը Վրաստանի մէջ է* ըսելը փոքրիկ սխալներէն մէկը կրնայ համարուիլ, որովհետեւ Լոնտրան Ռուսաստանի մէջ է ըսելուէ կրնամանի : Իսկ երբոր նոյն Եկեղեցւոյն վարդապետութեանցը վրայ կը խօսի՝ նոյնպէս քանի մը տողով, գլխաւոր դիտաւորութիւնն այս է որ ցուցրեք թէ Հայք ալ Յունաց եւ Լատինացւոց վարդապետութիւններն ունին (որ իրեն համար մէյմէկ մոլորութիւն են). բայց այս ըսած ատենն ալ սխալներ շատ կընէ : Վասն զի նախ այսպէս կըսէ.

« Հայոց, Յունաց եւ պապականաց մէջ եղած
« գլխաւոր տարբերութիւնն այս է. Յոյնք եւ պա-
« պականք երկու բնութիւն կըզաւանին ի Քրիս-
« տոս, իսկ Հայք կընաւատան թէ *մարդն եւ Աս-*
« *տուած* (մարդկութիւնն ու աստուածութիւնը)
« այնպէս միացեալ են ի Քրիստոս որ *մէկ բնու-*
« *թիւն* միայն մնացեր է. ասոր համար է որ Հայերը
« *միաբնակ* ըսուած են : » — Այս խօսքին որքա՞ն
« անհիմն ըլլալը շատոնց իմացեր է ամեն մարդ՝
« բաց ի Պ. Տուայրէն. եւ եթէ ինքն ալ ուզէ հասկը-
« նալ՝ կրնայ կարգաւ սրբոյն Ներսէսի Շնորհաւոյ
« րդրերը, Լամբրոնացւոյն Ատենաբանութիւնը եւ
« Յովնանու Իմաստասիրին գրուածքը որ լատի-
« ներէն եւ իտալերէն ալ բարգմանուած ու տպուած
« են, ու այս նիւրոյս վրայ երկարօրէն կը խօսին :

« Հայերը մտքերնին դրած են թէ Հոգին սուրբ
« ի Հօրէ *միայն* ելանէ. յայտմ միտքան են Յունաց
« հետ, եւ կըտարբերին ի պապականաց՝ որ կը-
« պնդեն թէ Հոգին սուրբ ելանէ ի Հօրէ եւ յոր-

LE CHRISTIANISME EN TURQUIE AU XIXe SIÈCLE,

OUVRAGE DU RÉV. DWIGHT, MISSIONNAIRE

PROTESTANT¹.

II.

Ce que M. Dwight dit en quelques lignes au sujet des *officiants* et du *gouvernement* de l'Eglise arménienne est assez exact ; on pourrait cependant placer parmi ses inexactitudes de moindre importance l'assertion qu'*Edchmiadzine* est situé en *Géorgie* ! comme si l'on disait que Londres est en Russie. En parlant ensuite des *doctrines* de cette Eglise, pareillement en peu de lignes, il laisse apercevoir assez clairement son intention d'affirmer que les Arméniens professent des dogmes qui, suivant lui, seraient identiques à ceux des Grecs et des Latins, et, par conséquent, pour lui autant d'erreurs. Il y a plus : dans l'énumération de ces dogmes, il commet une foule de méprises. En effet, il commence par dire :

« La différence capitale entre les Arméniens, les
« Grecs et les papistes, est la suivante : les Grecs
« et les papistes croient à la double nature du
« Christ, tandis que les Arméniens croient que
« l'homme et le Dieu étaient tellement unis en
« Christ, qu'il n'y avait plus qu'une seule nature ;
« de là leur qualification de *monophysites*. » — Tout
« le monde sait, excepté peut-être M. Dwight, com-
« bien cette assertion est peu fondée ; il aurait suffi,
« pour s'en convaincre, de lire les *Lettres de S. Nersès*
« *Glaïetzi*, le *Discours synodal de S. Nersès Lampronatzi*,
« et les *OEuvres du patriarche Jean le Philosophe*, ou-
« vrages qui ont été publiés, traduits en latin et en
« italien, et dans lesquels ce sujet est traité tout au
« long.

« Les Arméniens prétendent que le Saint-Esprit
« procède du Père *seulement* : en cela ils s'accordent
« avec les Grecs et diffèrent des papistes, affirmant
« que le Saint-Esprit procède du Père et du Fils. »

¹ Sivo Ա. յօդուածը, էջ 45.

¹ Voir le numéro précédent, page 43.

« դույ : » — Հայք Յունաց հետ այս խնդրոյս մեջ *միաբան* են ըսելուն ճիշդ չըլլալը շատ ապացոյցներու կարօտ չէ. վասն զի քեպետ Հայք ամեն ժամանակ ըսած են ըստ աւետարանին քէ Հոգին սուրբ *ի Հօրէ Էրանէ*, բայց « *ի Հօրէ միայն* Երանէ, « *եւ ոչ նաև յորդոյ* » ըսած ջունին ժողովով ընդդէմ Լատինացոց. ընդ հակառակն՝ հարկ եղած ժամանակը աւելի հաւան ցոցուցեր են իրենք զիրենք լատին եկեղեցոյ վարդապետութեանը :

« Եօրը խորհուրդ կընդունին Լատինացոց « պես, քեպետ եւ մկրտութիւնը՝ դրոշմն ու վերջին օծումը *իրեքն ալ մէկտեղ* կուտան. դրոշմին « ու վերջին օծման աղօթքները այնպէս խառնուած են որ մարդ չկրնար հաւատալ քէ առնուով երկու իրարմէ տարբեր *արարողութեանց* « աղօթքներ են եղեր : » — Վերջին օծումը դրոշմին ու մկրտութեանը հետ կուտան ըսելը բաւական ապացոյց է որ Պ. Տուայք Հայոց Մաշտոցին ու արարողութիւններուն ամենեւին տեղեկութիւն չունի. եւ քէ որ *օծումն* լսելով դրոշմի խորհրդոյն մատակարարութեանը մեջ՝ *վերջին օծումն* ալ մէկտեղ հասկըցեր է, զարմանք չէր՝ քէ որ քահանայութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնն ալ մկրտութեան հետ կուտան ըսեր, որովհետեւ այն ձեռնադրութեանց մեջ ալ *օծում* կայ :

« Քաւարանի վարդապետութիւնը կըմերժեն, « կըսէ. եւ սակայն ննջեցելոց համար աղօթք « ընելը իրենց դաւանանքին եական մէկ մասն « է : » — Երէ այս խօսքով ջուզեր ըսել Պ. Տուայքը քէ Հայերը հակասութեան մեջ են, պետք է համարինք քէ միտքը այն է որ քեպետն Հայք *քաւարան* կայ չեն ըսեր խօսքով, բայց *զորձով* միջական հոգւոց վիճակը կընդունին եւ անոնց համար աղօթք կընեն :

« Առանձնական խոստովանութիւնը՝ կընդունին, կըսէ, եւ կընստատան քէ քահանան կընայ « արձակում տալ՝ *եւ եւ տանց ստակ առնելու* : » — Այս վերջի ծաղրական խօսքին բուն իմաստը ինչ կընայ ըլլալ, բայց երէ այս՝ քէ *սովորաբար ստակ առնելով կուտայ արձակումը*, որ զուտ զրպարտութիւն է : Մենք անտարակոյս իրմէ շատ աւելի ստոյգ բան մը ըսած կըլլանք՝ երէ հաստատենք քէ բողոքական քարոզիչները եւ ոչ մէկ Հայ մը

Nous n'avons pas besoin de prouver à M. Dwight qu'il n'est pas exact de dire que les Arméniens sont en cela parfaitement d'accord avec les Grecs; car, quoique les Arméniens aient de tout temps répété la formule de l'Évangile : *Qui procède du Père*, ils n'ont cependant déclaré, dans aucun concile, contrairement à la doctrine des Latins, que « le Saint-Esprit procède du Père *seulement, et non du Fils.* » Ils ont, au contraire, déclaré positivement qu'ils adhèrent sur ce point plutôt à la doctrine de l'Église latine.

« Ils admettent sept sacrements comme les « Latins, bien que le baptême, la confirmation et « l'extrême-onction soient administrés *en même temps*; « les prières pour la confirmation et l'extrême- « onction sont tellement *confondues*, qu'on a peine « à croire qu'elles aient jamais appartenu à deux « rites différents. » — M. Dwight, en affirmant que les Arméniens administrent en même temps le baptême, la confirmation et l'extrême-onction, nous fait assez connaître l'ignorance complète où il est du rituel et des rites de l'Église arménienne. Que si, en entendant parler d'*onction*, dans l'administration du sacrement de confirmation, il a voulu y voir aussi l'*extrême-onction*, nous ne serions pas étonnés davantage s'il disait que les Arméniens confèrent en même temps l'ordination sacerdotale et la consécration épiscopale, puisque ces dernières cérémonies sont pareillement accompagnées d'*onction* !

« Ils rejettent la doctrine du purgatoire : cependant les prières pour les morts sont une partie « essentielle de leur système. » — Si M. Dwight ne veut pas dire par là que les Arméniens sont en contradiction avec eux-mêmes, nous supposons que son intention est d'établir que les Arméniens, tout en rejetant *verbalement* l'existence du purgatoire, admettent *dans la pratique* un état intermédiaire des âmes et prient pour elles.

« Ils admettent la confession auriculaire et croient « que le prêtre peut absoudre, *même sans recevoir* « *de l'argent.* » — Que voudrait dire M. Dwight par ces paroles ironiques, sinon que le prêtre ne donne *ordinairement* l'absolution qu'à prix d'argent : ce qui est une véritable calomnie ! Nous pouvons déclarer avec beaucoup plus d'assurance que nous doutons fort que les missionnaires protestants aient pu gagner et attirer à eux un seul

կրցեր են իրենց կողմը որսալ՝ *առանց ստակ տալու անոնց* :

Պ. Տուայր Հայոց եկեղեցւոյն *մոլորութիւններուն* ցանկը այս խօսքով կը բնութագրէ. « Մտքերնին « դրեր են քե աղօթքը աւելի զօրաւոր կըլլայ՝ եր- « բոր սրբոյ Կուսին կամ ուրիշ սրբոյ մը միջնոր- « դութեամբը մատուցուի Աստուծոյ . Աստուա- « ծածնայ միշտ կուտօրիւնը իրենց հիմնական « վարդապետութիւններէն մէկն է : » Այս ամ- բաստանութիւնը ճշմարիտ է, բայց *միայն* իր աջ- քին առջեւ մոլորութիւն կրնայ սեպուիլ :

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արարողութեանցը վրայ խօսելու առեն՝ Պ. Տուայր խղճալու կեր- պով մը, — չըսենք քե ծաղրելով մը, — կըսէ. « Հայկական պատարագը հոովմեական պատա- « րագէ մը եական տարբերութիւն չունի. վասն « զի երկու եկեղեցեաց ալ պատարագին գլխաւոր « յատկութիւններն են աղօթքներ, երգով ըսուած « յորդորանքներ (քարոզներ), գանգակ գարնել, « խունկ ծխել, ճերաղութիւններ, քանանայա- « կան փառաւոր հագուստներ, դպիրներու լոխկ « եւ մտաղիւր սպասաւորութիւն, մէկ խօսքով՝ « նշխար բարձրացընել ու անոր երկրպագութիւն « ընել : » — Ըսել կուզէ քե որչափ աշխատանք կայ բողոքական քարոզչաց ընելու որ այս բա- ներս վերցընել տան պատարագի արարողութե- նէն : Բայց ան ալ բաւական չէ. ուրիշ շատ մը *մոլորութիւններ* ալ կը շարքէ՝ նոյնպէս վերցուելու արժանի՝ ըստ իւր կարծեաց . տեսնենք քե որոնք են :

« Հայոց եկեղեցին՝ խաչակնքելու սովորու- « րիւնը եւ պատկերաց *երկրպագութիւն* ընելը ամե- « նայն կերպով կը հաստատէ. բող կուտայ որ « աղօթք ըլլուի *առ պատկերս*, եւ խունկ ծխուի « ի պատիւ *անոնց* : » — Հարկ չէ ըսել քե այս խօսքին մէջ ուղիղն ու ծուրը որն ըլլալը ամեն մարդ կը ճանչնայ. խաչակնքելու սովորութիւնը ի սկզբանէ հետէ կայ՝ ինչպէս ամեն քրիստո- նեից՝ նոյնպէս ալ Հայոց մէջ, այս իրաւ է : Պատ- կերաց *երկրպագութիւն* կընեն Հայք ըսելը սուտ է, վասն զի *երկրպագութեան* ու *յարգութեան* մէջ մեծ տարբերութիւն կայ : Ոչ երբէք բոլր կուտայ Հայոց եկեղեցին որ *առ պատկերս* աղօթք՝ ընեն հաւատացեալք, եւ կամ *ի պատիւ պատկերաց* խունկ ծխուի . հապա աղօթքն ու խնկարկութիւնը՝ պատ- կերներուն մեր միտքը ձգած սրբազան անձանց եւ իրաց կըլլուին, որ ոչ քե *բացարձակ*՝ այլ *վեր- բերական* պատիւ է : Բայց Պ. Տուայրին միտքը

Arménien, si ce n'est à beaux deniers comptants.

M. Dwight termine la liste des *erreurs* de l'Eglise arménienne par ces mots : « Ils pensent que les « prières sont plus efficaces quand elles sont offertes « à Dieu, par l'intermédiaire de la sainte Vierge ou « de quelque autre saint; la virginité perpétuelle « de Marie est une de leurs doctrines fonda- « mentales. » Cette imputation est bien vraie; mais ce n'est qu'à ses yeux que cette doctrine paraîtra une erreur.

En parlant des formes du culte de l'Eglise arménienne, M. Dwight dit, avec un ton de pitié, pour ne pas dire de sarcasme : « Il n'y a pas de diffé- « rence essentielle entre une messe arménienne et « une messe romaine. Les traits caractéristiques en « sont, dans les deux Eglises, les prières et les « exhortations sous forme de chant; une sonnette « agitée, de l'encens brûlé, les genuflexions, les « habillements brillants des prêtres, le service si- « lencieux et empressé des enfants de chœur, enfin « l'élévation et l'adoration de l'hostie. » Voudrait-il faire valoir ainsi le travail et les efforts qu'ont à faire les missionnaires protestants, pour dépouiller le sacrifice de la messe de toutes ces cérémonies ! Mais ce n'est pas assez. Il énumère encore une foule d'erreurs à extirper. Voici lesquelles :

« L'Eglise arménienne autorise complètement « les signes de croix, l'adoration des images. Elle « permet qu'on prie ces images et qu'on brûle de « l'encens en *leur* honneur. » Chacun peut discer- ner ce qu'il y a de vrai et de faux dans cette assertion. L'usage des signes de la croix s'est perpétué de tout temps parmi les Arméniens, aussi bien que parmi tous les chrétiens : rien de plus vrai. Affirmer que les Arméniens *adorent* les images, c'est faux; car il y a une grande différence entre l'adoration et la vénération. L'Eglise arménienne n'a jamais permis à ses enfants de *prier les images mêmes* et de brûler de l'encens en *leur* honneur : elle enseigne, au contraire, que les prières et les honneurs sont adressés aux personnes et aux êtres que ces images nous représentent, de sorte que ce culte n'est plus un culte *absolu*, mais *relatif*. Mais M. Dwight ne nous paraît guère se soucier de la vérité : il n'a d'autre

ճշմարտութիւնը փնտռել չերենար, հապա Հայերն ալ Յունաց եւ Լատինացոց պէս (ինչպէս որ կըսեն բողոքականք) պատկերապաշտ կամ կռապաշտ ցուցնել :

« Եկեղեցեաց մէջ սուրբ գրոց ընթերցմունքները « *հին լեզուով* միայն կըլլան. լեզու մը որ ժողո- « վուրդը *ամենևին չհասկըճար* : Եկեղեցոյ ամե- « նայն պաշտամունքն ալ այն լեզուով կըլլան : » Հին լեզու ըսելովը անշուշտ գրաբար կիմանայ . ապա ուրեմն շատ կըսխալի երբ կըսէ թէ այն լե- զուն ժողովուրդը *ամենևին չհասկըճար*. վասն զի որ Հայը չհասկընար՝ գոնէ ընդհանրապէս՝ սուրբ աւետարանին ու ժամերգութեան խօսքերը : Իր ըսածին նայելով՝ այնպէս կրնայ հասկըցուիլ որ իրր թէ Հայոց *հին ու նոր* լեզուները այնչափ տար- բերութիւն ունին իրարմէ՝ որչափ որ տարբեր են լատիներենն ու անգղիարէնը . որ ծուռ է բոլոր- վին :

« Հայերը հարիւր վարսունընիւնգ օր ունին՝ « կըսէ՝ պահոց . տարւոյն մնացած օրերն ալ տօ- « ներուն չբաւեր : » Ինչ ցաւալի բան : Բնել կուգէ թէ որ մը առաջ ազատելու է խեղճերը այս- պիսի աւելորդապաշտութենէ... Բայց մէկ կող- մանէ ալ կարծես թէ վախցեր է որ իր գիրքը կար- դացողներէն գոնէ ոմանք՝ փոխանակ Հայոց վրայ զայրակղելու՝ աւելի ալ համարմունք չառնուն ա- նոնց բարեպաշտութեանը վրայ . կըփութայ իր ըրած *ամբաստանութիւնը* թերեւցընել . « Այս ալ « իրաւ է որ Հայերը պահք որ կըսեն՝ կենդանա- « կան կերակուր (մսեղէն ու կըրեղէն) չուտել « միայն կըհասկընան, իսկ բուսական (բանջա- « րեղէն ու պտղեղէն) որչափ ուզեն՝ կրնան ու- « ծել : » Երէ՛ Պ. Տուայրը գիտնար թէ Հայոց մէջ ալ *ծամը* ուրիշ ու *պահքը* ուրիշ է, թերեւս այս կեր- պով չէր խօսեր :

Հայոց հաւատքին ու արարողութեանցը վրայ եւ այսպիսի ծաղրական տեղեկութիւններ տա- լին ետեւ, Պ. Տուայր անոնց *յուսոյն* վրայ կըղար- ձընէ խօսքը, եւ զարմանալի տրամաբանութեամբ տարակուսանքի ձեւ մը կուտայ գրուցուածքին . « Հիմա կրնայ մէկը հարցընել մեզի թէ, կըսէ, « արդեօք մէկ Հայ մը որ *իր խելքովը* բարեպաշտ « է, ինչ կերպով յոյս ունի արքայութիւն կրթա- « լու : » Եւ որովհետեւ ամեն մարդ կրնար պա- տասխանել թէ « *իրեն կրօնական սրարտերը կատա- « րելով,* » կըփութայ այն խօսքը ծռելու այլան- դակելու, եւ կուգէ հովիւներուն զարնել՝ որ ոչ-

but que d'insinuer que les Arméniens, ainsi que les Grecs et les Latins, ne sont que des *adorateurs* d'images, ou, suivant le langage des protestants, des *idolâtres*.

« Dans les églises, la lecture des Ecritures ne se « fait que dans l'ancienne langue; langue que le « peuple *ne comprend pas du tout*. Tous les services « de l'Eglise se font dans le même idiome. » Par *langue ancienne*, notre auteur comprend sans doute l'arménien littéral; alors il se trompe énormément quand il assure que le peuple *ne le comprend pas du tout*; car quel est l'Arménien qui ne comprenne, au moins vaguement, l'Evangile et les prières publiques? Si l'on voulait ajouter foi à l'assertion de M. Dwight, on croirait qu'entre l'arménien ancien et l'arménien moderne il y a autant de différence qu'entre le latin et l'anglais: ce qui serait absurde.

« Les Arméniens ont cent soixante-cinq jours « consacrés au jeûne; le reste de l'année ne suffit « pas aux fêtes. » Quel malheur! Il veut dire sans doute qu'il est urgent de se hâter de délivrer ces pauvres gens d'une pareille superstition!... Cependant il paraît que M. Dwight a voulu prévenir ceux d'entre ses lecteurs qui, loin de se scandaliser sous ce rapport, de la conduite des Arméniens, pourraient se former de leur piété une idée encore plus favorable; ainsi il s'empresse d'atténuer l'accusation: « Il est vrai, ajoute-t-il, que chez eux le jeûne « consiste à s'abstenir seulement de toute nourriture « animale, et non des végétaux qu'on peut manger « avec autant d'abondance qu'on le désire. » Si M. Dwight savait que chez les Arméniens il y a une grande différence entre le *jeûne* et l'*abstinence*, peut-être ne se serait-il pas permis de les juger de la sorte.

Après avoir fourni d'aussi ridicules renseignements sur les doctrines et les cérémonies des Arméniens, M. Dwight essaie de donner une idée de leurs *espérances*. Il pose la question d'une manière assez bizarre et dit: « Si l'on nous demande main- « tenant comment un Arménien, pieux à *sa manière*, « espère entrer dans le ciel... » On serait peut-être tenté de lui répondre tout simplement: « Sans « doute en remplissant ces devoirs religieux. » Mais M. Dwight avait besoin de pervertir cette expression: il se hâte donc de frapper les pasteurs pour disperser les brebis: « Nous répondrons, dit-

« արները ցրուին : Այն հարցմունքը բնողին « այս
 « պատասխանս կուտանք որ, կըսէ, այնպիսին
 « իր յոյսը գլխաւորապէս *քահանային* ընելիքնե-
 « ռուն վթայ դրած է : Իր դաւանանքին նայելով,
 « իր ապականեալ բնութիւնը մկրտութեան ատեն
 « կըմաքրուի՝ *քահանային* ձեռքովը . մեղքերուն
 « բողոքին կըզտնէ արձակմամբ՝ *քահանային*
 « ձեռքովը . վերջապէս գոյամոխութիւնն ալ՝ որ
 « *քահանային* ձեռքովը կըկատարուի՝ սրբութիւն
 « կուտայ իրեն : Բայց ամենէն զօրաւոր սեպած
 « արարողութիւնը այն է որ մահուան մօտեցած
 « ատենը կըկատարուի, *առանց օգնականութեան*
 « *հաւատոյ, առանց ամենեւին մէկ մասնակցութեան*
 « *մը ի կողմանէ հիւանդին* : Բաւական է որ քահա-
 « նան հիւանդին անկողնոյն քովը կեցած՝ նիւ-
 « քական գործողութիւն մը կատարէ, բերնուց
 « սովքած քանի մը աղօթքները բութակի պէս
 « գրուցէ, *օրհնած ու զինի մէջ ծածկած հացի կտոր*
 « *մը հիւանդին բերանը դնէ՝ որ եւ ոչ կիմանայ*
 « ըրածը, այն մեղաւորը փրկութեան հասած կը-
 « սեպուի : » Այս հայրոյական պժգալի խօսքերը
 գրիչ առնույ անգամ չէինք ուզեր, բայց աչքեր-
 նիս արեան արտասուօք ցուած երբ կըտեսնենք
 մեր երանելի նախնեաց սուրբ Եկեղեցին այսպիսի
 խածատիչ զառնազգեստ զայրերու անգուր բե-
 րանն ընկած ու միանգամայն բոլոր աշխարհիս
 առջեւ անպարտ տեղը նախատուած, ստիպուած
 ենք զօջելու քէ ոչ, ոչ . Պ. Տուայրին ըրածը ոչ քէ
 պատմութիւն է կրօնի կամ ազգի, այլ ծանր ծանր
 նախատինքներ տալ Եկեղեցւոյն Հայոց : Յետոյ
 ըսածներուն վրայ այս ալ կաւելցրնէ . « Բայց
 « հիւանդը մինչեւ իր մահուան վերջի վայր-
 « կեանք զինեմու, պոռնիկ, հայրոյիչ, գօշաբաղ
 « է եղեր, հոգ չէ . Հայոց *Եկեղեցւոյն ամենէն զօրաւոր*
 « *խորհրդը* կատու զինքը արքայութիւն կը-
 « տանի, *չէ՞ թէ իր անձնական զղջմամբը, եւ ոչ*
 « *ի Քրիստոս ապաւինելով, այլ մոգական միջ-*
 « *նորդութեամբ տղէտ եւ բերեւս անհաւատ քահա-*
 « *նայի մը :* » Արդեօք հմարկ է յիշեցրնել Պ. Տուայ-
 րին պէս *կամաւոր* նախատչի ազգիս՝ քէ Հայոց
 Եկեղեցւոյն ալ իրաւցրնէ *ամենէն զօրաւոր խոր-*
հորդը սուրբ հաղորդութիւնն է, ինչպէս Յունաց
 եւ Լատինացւոց եւ ամենայն ուղղափառ քրիս-
 տոնէիցը . եւ քէ Հայոց Եկեղեցին ալ միշտ դա-
 տապարտեր է ու կըդատապարտէ այն հայրոյա-
 կան գրուցուածքը քէ *առանց զղջման եւ արաշխա-*
րութեան եւ առանց ի Քրիստոս ապաւինելու կրնայ
 մեկը մերձենալ սուրբ խորհրդոյն, եւ կամ փրկու-

« il, qu'il compte surtout sur ce que le prêtre
 « pourra faire pour lui. D'après ses doctrines, sa
 « nature corrompue est purifiée dans le baptême
 « par le prêtre; au moyen de l'absolution ses péchés
 « lui sont encore remis par le prêtre; enfin, la trans-
 « substantiation opérée par le prêtre lui commu-
 « nique la sainteté; mais la cérémonie qu'il regarde
 « comme la plus efficace, est celle accomplie aux
 « approches de la mort, sans le secours de la foi,
 « sans participation aucune de la part du malade;
 « mais uniquement par l'acte matériel exécuté
 « par le prêtre auprès du lit du moribond, par la
 « récitation machinale de prières confiées à sa mé-
 « moire, par le dépôt d'un morceau de pain sacré
 « imbibé de vin dans la bouche du malade, qui
 « n'en a pas même conscience, ce pécheur est dé-
 « claré sauvé. » Nous ne voudrions pas même retra-
 cer ici ces paroles ironiques et blasphématoires;
 cependant, le cœur navré, les yeux remplis de lar-
 mes, à la vue de la sainte Eglise de nos bienheu-
 reux ancêtres en proie à des attaques aussi injustes
 et aussi absurdes, en présence du monde entier,
 nous sommes forcés de nous écrier : Non, ce n'est
 pas l'histoire d'une religion ou d'une nation que
 M. Dwight a voulu faire, c'est une série d'insultes
 les plus grossières dont il cherche à accabler l'Eglise
 arménienne. Il ajoute à ce qu'il vient de dire :
 « Que jusqu'à sa dernière heure (le moribond) ait
 « été ivrogne, adultère, blasphémateur, concu-
 « sionnaire, n'importe : le sacrement le plus effi-
 « cace de l'Eglise arménienne le transporte dans
 « les cieus, non par son propre repentir ni par sa
 « confiance en Christ, mais par l'intervention ma-
 « gique d'un prêtre ignorant et peut-être incréd-
 « ule ! » Nous ne savons s'il est besoin de rappeler
 à M. Dwight, détracteur résolu de notre nation,
 qu'en effet, chez les Arméniens, aussi bien que
 chez les Grecs, les Latins et tous les chrétiens or-
 thodoxes de l'univers, le sacrement le plus efficace
 est la sainte communion, et que l'Eglise arménienne
 aussi a toujours condamné et condamne ce principe
 blasphématoire qu'on peut s'approcher du saint
 sacrement sans contrition, sans pénitence et sans
 confiance en Jésus-Christ, et être sauvé. Qu'il nous
 suffise de citer un seul passage parmi les milliers
 contenus dans le rituel et dans les autres livres li-
 tururgiques de l'Eglise arménienne, pour confondre
 le calomniateur et fortifier la conviction des fidèles

բեան հասնիլ : Բաւական ըլլայ մեզի Մաշտոցին ու ժամագրքին բխրաւոր խօսքերէն այս մեկը միայն մեջ բերել յամօք երեսաց գրապարտողին եւ ի քաջալերութիւն բարեպաշտ հաւատացելոց . « Դու ես կեանք մեր եւ փրկութիւն, բարերար եւ « բազումողորմ Աստուած, որ միայն կարող ես « բողոյ գմեղս, եւ մերժել գախտս եւ զհիւան- « դութիւնս ի մենջ : » Իսկ քահանայն լոկ պաշտօ- նեայ է խորհրդոյն, եւ հիւանդին վրայ զղջման նշան ջտեսած՝ ոչ արձակում կուտայ անոր եւ ոչ սրբութիւն : Այս այսպէս ըլլալով՝ յուսանք թէ ըն- քերցողք ալ կիմանան թէ ինչ աստիճանի հաւա- տարմութեան արժանի է Պ. Տուայրին այն վճռաբար վրայ բերած խօսքը թէ « Այս է անա Հայոց հին « եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը այս հիմնական « խնդրոյս վրայ թէ Մեղաւոր մը ինչ կերպով « կրնայ արդարանայ յաջս Աստուծոյ . աղէկ որ « քիչ ժամանակէ ի վեր սուրբ գրոց տարածուե- « լովը ուղի սկզբունքները սկսան Հայոց մեջ « գորանայ : »

Թէ որ Պ. Տուայրին ուղի սկզբունք ըսածներն են ստելի ընել Հայոց իրենց սուրբ եւ պատկառելի եկեղեցւոյն եւ նախնեաց վարդապետութիւններն ու արարողութիւնները, մենք ջնեք կարծեր որ սուրբ գրոց հարագատ եւ վաւերական հայերէն բարգմանութեան օրինակները անոնց մեջ տարա- ծելով՝ իրենց վախճանին կարենան հասնիլ բողո- քականք . իսկ անվաւեր ու անոճ աշխարհաբառով եւ ցած տաճկերէնով մը տարածած բարգմանու- քիւններովը ինչպէս որ մինչեւ հիմա խիստ քիչ մարդ կրցեր են որսալ՝ այսուհետեւ ալ անպտուղ պիտի ըլլայ իրենց աշխատութիւնը, որով մեր խեղճ ազգին սպասուպուռ քանդմանն ու կործանմանը կաշխատին, եւ իրենց հարուածները պարսպ պի- տի ելլեն :

Նիգակ նոցին անգօր եւ սին ի բափոյ : (Վերծիլ .)

Վերջացրենք այս մեր համառօտ վերլուծու- քիւնը՝ կրկնելով նախընթաց հատուածին մեջ ըսածնիս թէ Պ. Տուայրին բուն գրուածքին մեջ եղած պատմական դիպուածներուն վրայ քննու- քիւն ընելու եւ ստոյգը անստուգէն գատելու կա- րողութիւն չունինք, որովհետեւ դժբաղդաբար հեռու մնացեր ենք այն դիպուածոց պատահած տեղերէն եւ բուն ազգային կողման տպագրու- քեամբ հրատարակած տեղեկութիւններէն : Այս- չափս միայն կրնանք հաստատել ձեռքերնիս եղած ապացոյցներովը թէ Պ. Տուայրին պատմածներուն

nos compatriotes. Il est donc dit dans le bréviaire : « C'est vous qui êtes notre vie, notre salut, ô Dieu « de bonté et de miséricorde, qui seul possédez la « puissance de pardonner nos péchés et de dissi- « per nos tribulations et nos maladies. » Le prêtre n'est donc que le ministre du sacrement, et il se garde bien de donner au malade l'absolution ou la communion sans voir en lui préalablement quelque signe de repentir. Espérons donc que les lecteurs eux-mêmes jugeront quel degré de confiance méritent les paroles par lesquelles M. Dwight termine l'introduction de son libelle diffamatoire : « Grâce à « la diffusion récente des saintes Ecritures, des « idées plus justes commencent à prévaloir ; mais « tel est bien l'enseignement donné par l'ancienne « Eglise arménienne sur cette question fonda- « mentale : Comment un pécheur peut-il être « justifié aux yeux de Dieu ? »

Si M. Dwight entend par des *idées justes* la haine qu'il veut inspirer aux Arméniens contre les doctrines et les rites de leur sainte et vénérable Eglise, nous ne croyons pas que les protestants puissent atteindre leur but en répandant, parmi les Arméniens, la sainte Bible traduite fidèlement par leurs savants et pieux docteurs. Quant aux versions faites en mauvais style vulgaire et en turc encore plus détestable, nous sommes convaincus que la propagation de pareilles versions ne leur gagnera qu'un très-petit nombre de prosélytes, et que le dernier coup porté à l'existence de notre pauvre nation, par ses nouveaux ennemis, portera complètement à faux et ne l'atteindra pas.

Telum imbelle sine ictu.

Nous finissons notre rapide analyse en répétant ce que nous avons déjà dit dans le premier article : nous ne sommes pas en état d'examiner les faits historiques contenus dans le corps de son ouvrage, ni d'en apprécier le degré d'exactitude ; car nous nous trouvons malheureusement loin des lieux où ces faits se sont accomplis, et privés des documents qui ont été sans doute publiés par le parti national. Cependant les preuves que nous avons entre les mains sont plus que suffisantes pour nous convaincre qu'une grande partie des assertions de

կեսն աւելին անհիմն ու մեկ մասն ալ տարակուսական է : Մեր ընթերցողք ալ կրվկայեն անշուշտ որ երէ իր ներածութեանը մեջի խօսքերուն չափ է միայն գրքին մեջ պատմածներուն ստուգութիւնն ալ, կրնայ Պ. Տուայրը իր կուսակիցներովը հանդերձ համոզուիլ, — ինչպէս որ մենք համոզուած ենք, — բէ Հայոց ազգը ոչ երբեք բողոքական պիտի ըլլայ : Հայաստանեայց եկեղեցոյ արտին մեջ ալ այս որոմը պիտի ցանուի եղեր . « Այր բշնամի արար գայն . » բայց ցորենը միշտ աւելի շատ պիտի ըլլայ՝ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին եւ իր արժանաւոր յաջորդաց բարեխօսութեամբը :

M. Dwight ne repose sur aucun fondement, et que le reste peut être considéré comme très-suspect et très-douteux. Nos lecteurs reconnaîtront sans difficulté que, si le corps de l'ouvrage ne renferme pas plus de vérités que l'Introduction, M. Dwight et ses collègues peuvent être persuadés, comme nous le sommes, que la nation arménienne ne deviendra jamais protestante. L'ivraie devait être sans doute semé aussi dans le champ de l'Eglise d'Arménie : « C'est l'œuvre de l'ennemi ; » mais il faut espérer que, par l'effet des mérites et des prières de notre saint Père Grégoire l'Illuminateur, et de ses dignes successeurs, le bon grain y sera plus abondant et étouffera le germe de la mauvaise semence.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Ա.ԶԳԻՆ ՀԱՅՈՅ,

Կամ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄԱԳԻՐԳ ԸՆՏՐԱՆԱԻ ՀՐԱՍԱՐԱԿԵԱՆՔ

Հանդերձ գաղղիարէն բարգմանութեամբ :

Հայոց մատենագրութեան մեկ պարծանքը՝ պատմական յիշատակաց շատութիւնն ու պատուականութիւնն է : Այն յիշատակները չորրորդ դարուն սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը անընդհատ կերպով մը իրարու յաջորդելով՝ իրանցընէ ոսկիէ շրջայ մը կրկազմեն որ հին ատենի աշխարհքը մերինին հետ կրկապէ : Հայ պատմագիրները արաբացիներէն հինգ հարիւր տարի առաջ ըլլալով, կրնանք ըսել բէ ոչ միայն անոնք են ամենէն ապահով առաջնորդ, այլ եւ մեկ հատիկ առաջնորդ են՝ արեւմտեան Ասիոյ Սասանեանց իշխանութեանը տակ եղած ատեն այն երկրին մեջ պատահած դիպուածները հասկընալու համար : Վասն զի Հայոց ազգն ալ, առջի բերան այն հօգօր բազաւորաց կերպով մը հպատակ ըլլալէն, ու ձեռքը մնացած ինքնիշխանութիւնը քանի մը պատերազմներով անոնց դէմ պաշտպանելէն հտեւ, անոնց ընդարձակ տերութեանը մեջ ընկղմեցաւ . գօրքեր ու գօրավարներ տուաւ անոնց բանակներուն, պաշտօնեաներ տուաւ անոնց դիւաններուն, խնամութիւններ ըրաւ Պարսից եւ նոյն իսկ Սասանեանց երեսիլի ազգատոհմներուն հետ . միանգամայն Հայոց իշխանները, հայրապետներն ու եպիսկոպոսները անդադար երբեւեկութիւն կրնին Տիգրանի արքունիքը : Այս երկու բազաւորութեանց մեջ եղած ընտանութիւնը աւելի ալ էր անկէց առաջ, այսինքն Արշակունեաց ատենը, երբոր ատեն երկու գլխաւոր ճիւղերը Պարսկաստանն ու Հայաստանը մեջերնին բաժնէր էին . որով բաղարականութիւննին միացեր էր, եւ երկար ժամանակ կրօննին ալ մեկ եղեր

BIBLIOTHEQUE HISTORIQUE

ARMÉNIENNE

ou

CHOIX DES HISTORIENS ARMÉNIENS,

Traduits en français.

La littérature arménienne se recommande par le nombre et la valeur des monuments historiques qu'elle a produits. Depuis le commencement du IVe siècle jusqu'à nos jours, ces monuments se continuent par une succession non interrompue, véritable *chaîne d'or*, qui rattache le monde ancien à celui où nous vivons. Antérieurs de près de cinq siècles aux écrivains musulmans, les auteurs arméniens sont les meilleurs guides, et l'on pourrait dire les seuls, qu'ait l'Orient pour l'étude des faits qui se sont accomplis dans l'Asie occidentale à une époque où elle obéissait presque tout entière aux Sassanides. Ils appartiennent, en effet, à une nation qui, d'abord soumise à la suzeraineté de ces puissants monarques, et ensuite, après avoir lutté pour défendre un reste d'indépendance, absorbée dans leur vaste empire, fournit des contingents et des généraux à leurs armées, des employés à leurs chancelleries, des alliances aux plus illustres familles de la Perse et à celle des Sassanides elle-même, tandis que ses chefs, ses patriarches et ses évêques ne cessaient de fréquenter la cour de Ctésiphon. De ce contact entre les deux royaumes, encore plus intime dans un âge antérieur, sous les Arsacides, lorsque les deux branches principales de cette famille s'étaient partagé la Perse et l'Arménie, résulta une communauté de civilisation, et, pendant longtemps, de croyances religieuses, dont plus d'un souvenir se retrouve dans les auteurs arméniens primitifs. Lorsqu'au IIIe siècle de notre ère, une scission s'opéra dans cette unité de croyances par la restauration, en

էր, ինչպէս որ Հայոց հին մատենագիրները շատ տեղ այս բան կը յիշատակեն : Երբորդ դարուն մէջ Երկու ազգաց կրօնը իրարմէ բաժնուեցան, վասն զի Պարսկաստանի մէջ Սասանեանց քաղաքութամբը Զրադաշտի հին օրէնքը նորէն հաստատուեցաւ, եւ Հայաստան ի քրիստոնէութիւն դարձաւ . անով Հայոց երկիրն ալ քաղաքական կերպով բոլորովին միացաւ Պարսկաստանի հետ՝ Սասանեանց միապետութեանը մէջ ընկղմելով Հայաստանի արեւելեան բաժինը :

Մինչդեռ Հայաստան մէկ կողմանէ Արեւելքի հետ միացած էր, մեկալ կողմանէ նոյնպէս կապուած էր Արեւմուտքին հետ : Քրիստոսի բուսականն հարիւր տարիի ջափ առաջ Մէծին Տիգրանայ քաղաքութեան ժամանակը քիչ մը առեն յաղթանակեց ու փառաւորուեցաւ . բայց Հռովմայեաց գոթերը անոր արեւմտեան կտորը շուտով խոթելին ու կայսերաց լծոյն տակը ձգեցին . քրիստոնէութիւնն ալ որ Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքին եկեղեցիէն հոն մտաւ, Հայոց սրտին մէջ սաստիկ սէր մը ձգեց՝ Յունաց մատենագրութեանը հետէն ըլլալու : Այնուհետեւ Հայաստան անդադար մշտն մեկզին մշտն մեկալ դին կը քաշուէր այն արեւելեան ու արեւմտեան ազդեցութիւններէն, ու երբեմն Պարսից՝ երբեմն ալ Հռոմոց կամ Բիւզանդացոց տիրապետութեան կողմը կը հակամտէր : Հայոց այն ժամանակի մատենագրութեանը վրայ յայտնապէս կերեւնայ այս կրկին շարժումը, այս երկու իրարու ներհակ գաղափարաց յորժանքին ազդեցութիւնը . այնպէս որ բնայտ աշխարհագրական դրից ու ազգային աւանդութեանց կողմանէ արեւելքի էին, բայց մատենագրական ու կրօնական կրթութամբ այն ժամանակէն սկսան փոխուիլ ու հեղինականութեամբ տոգորուիլ : Իրենց պատմագրութեանը մէջ Հռովմայեաց ու Բիւզանդացոց պատմութեան հռչակաւոր անուններուն շատը կը տեսնուին . գոր օրինակ Ղուկուդոս եւ Պոմպեոս, Միհրդատ եւ Տիգրան, Անտոնիոս եւ Կորբուտոն, Էտրէն ալ՝ Հերակլ, մեծն Թոսրով, Յագկերտները եւ այլ՝ որոնց վրայ շատ պատուական տեղեկութիւններ կուտան : Հայերը վեցհարիւր տարիի ջափ Պարսեաց իշխանութեանը տակն էին, ու շատ մը քաղաքներ ալ ունեցան անոնցմէ Էտեւէ Էտեւ, ինչպէս նաեւ իրենց առաքելաշնորհ Լուսաւոր իջը սուրբն Գրիգոր եւ առաջին փառաւոր հայրապետները, ու շատ մը հոյակապ ազգատոմներ . եւ անա ստով Հայոց մէջ ողջ պահուեցաւ մնաց նաեւ Արշակունեաց տէրութիւնէն կործանելէն Էտեւ այն գրեթէ անձանօք ազգին աւանդութեանը :

Երբոր Արաբացիք իրենց մարգարէին կրօնական ու պատերազմական եռանդով բորբոսած, իրենց անպատեններէն դուրս էլան ու Արաբիոյ հիւսիսային կողմերն Էդաժ տէրութեանց վրայ վագեցին . երբոր անոնցմէ Էտեւ Սելճուգեան Թուրքերը, Էտրն ալ Մոդոյները իրենց անագին դաշտերուն մէկ ծայրէն արեւմտեան Ասիոյ վրայ յարձըկեցան, անոնցմէ ոտնակոխ Էդաժ ու տիրապետուած երկիրներուն առաջինը Հայաստանն Էդաւ : Այն ատենները Հայաստանի մէջ

Perse, de l'ancien culte de Zoroastre, à l'avènement des Sassanides, et par la conversion de l'Arménie à la foi de l'Evangile, ce dernier pays tendait à devenir plus que jamais politiquement uni à la Perse par l'incorporation définitive, dans la monarchie des Sassanides, de toute la partie orientale de son territoire.

Si, d'un côté, l'Arménie se rattachait à l'Orient, de l'autre elle fut en communication non moins étroite avec le monde occidental. Dans le siècle qui précéda la naissance de Jésus-Christ, triomphante et glorieuse un instant sous son souverain Tigrane le Grand, elle ne tarda pas à être entamée par les armées romaines, et forcée de payer un tribut aux Césars. Le christianisme, qui lui vint de l'école de Césarée de Cappadoce, l'entraîna à la culture et à un amour passionné des lettres grecques. On la vit dès lors flotter entre ces deux influences, orientale et occidentale, pencher entre les deux dominations, perse, romaine ou byzantine, qui s'en disputaient la possession. Sa littérature, à cette époque, reflète l'action de ce double mouvement et l'influence de ces deux courants d'idées opposées. Orientaux par leur position géographique et leurs traditions, les Arméniens furent alors transformés et imprégnés d'hellénisme par leur éducation littéraire et religieuse. Dans leurs annales apparaissent plusieurs des noms les plus célèbres de l'histoire romaine et byzantine, Lucullus et Pompée, Mithridate et Tigrane, Antoine et Corbulon, et, plus tard, Héraclius, Chosroès le Grand, les Iezdedjerd, et autres sur lesquels il n'est pas moins précieux de pouvoir les interroger. C'est chez les Arméniens, soumis pendant près de six cents ans aux Parthes, qui leur donnèrent une longue suite de souverains, leur apôtre national saint Grégoire l'illuminateur et leurs premiers et plus glorieux patriarches, et de qui descendaient les plus illustres familles de l'Arménie, que la tradition de ce peuple, dont le passé est si obscur pour nous, s'est conservée vivante bien au delà du temps où la puissance des Arsacides était déjà écroulée.

Lorsque les Arabes, animés de l'enthousiasme religieux et militaire que le Prophète avait su leur inspirer, s'élançèrent du fond de leurs déserts sur les empires qui leur servaient de limites au nord; lorsque, après eux, les Turks seldjoukides et ensuite les Mongols se précipitèrent du fond de leurs steppes sur l'Asie occidentale, l'Arménie fut un des premiers pays qu'ils envahirent et qui subit leur joug; et ses historiens, en nous racontant les désastres et les bouleversements dont leur patrie fut alors

պատահած աղետալի վրդովմունքները գիր անցրելով՝ Հայոց պատմագիրները շատ մը մանր տեղեկութիւններ կուտան մեզի որ ուրիշ տեղ գտնելը անկարելի բան է : Գարձեալ, մի է. նոյն բաները քէ մահմետական է. քէ հայ նեղիմակներէ պատմուած ըլլալով, իրարու նետ որ բաղդատուին՝ շատ զարմանալի ու նետաքրքրական կերպ մը կ'առնուն՝ մեկմեկու ներմակ եղած կրօններուն ու ընկերական վիճակներուն նայելով, նմանապէս մեկ կողմին հարստահարող է. մեկային հարբստահարեալ ըլլալէն : Նոյնպէս զարմանալի ոճ մը ունին հայ պատմագիրները՝ երբոր սաստիկ ազգասիրութեամբ վառուած՝ կրնկարագրեն Յունաց կայսերութեան յեղափոխութիւնն որ Հայաստանի վիճակին վրայ ամեն ժամանակ մեծ ազդեցութիւնն ըրած է. կամ քէ երբոր խաջակրաց պատմութիւնները կը պատմեն, Կիլիկիոյ Հայերուն անոնց ըրած օգնութիւնները մեջ կը բերեն, ու Ֆրանկաց յեզուին՝ է. կալուածական ու սաստեղական օրէնքներուն վրայ Հայոց ինչ սատիճանի սեր ձգելը կրնկարագրեն : Հայոց պէս մեկ ազգ մը չկար որ կարենար աւելի տեղեկ ըլլալ այն դիպուածներուն որ խաջակրաց պատերազմներուն ատենները պատանեցան Կիլիկիոյ մեջ, է. Անտիոքայ դքսութեան ու եղեսիոյ կոմսութեան նիւստալին կողմերն որ հայաբնակ գաւառներ էին. ուստի է. հարկաւ արեւմտեան ազգաց է. արաբացոց ու ասորոց պատմիչներուն պակասորդը Հայերը կը բեցրնեն :

Մեզի աւելի մօտ ատեններ, երբոր Պարսից Աեֆեան տոմին բագաւորներն ու Օսմանեանց բագաւորները մեռքէ մեռք կը բաշխին Հայաստանը, Առաքել Գոսլի-ժեյին գեղեցիկ ոճով մը գիր անցուց Շահաբասայ ըրածները, Հայոց անոր հրամանաւ իրենց տներէն տեղերէն հանուելով Ասպահան տարուիլը, Զուղայի մեջ իրենց գաղթականներուն յառաջադիմութիւնը, անոնց մեռորովը Շահաբասին ու անոր յաջորդներուն օրերը վաճառականութեան ծաղկիլը : Վերջի երկու հարիւր տարուան մեջ ալ Տաճկի բագաւորաց շատին պատմութիւնները գրողներ եղած են Հայերէն՝ որ մինչէն իմա գրեթէ անծանօթ մնացեր են, ու իրենց գրուածքներուն երեսը հայոց քիչ կայ. քեպտեւ ամենայն կերպով արժանի են կարգացուելու :

Ընդհանրապէս հայ պատմագրութեան մեծ կատարելութիւնն է անկեղծ ու պարզամիտ ճշմարտասիրութիւն, պատմելու ոճին ու բուականներուն մեջ հաստատարմութիւնն է. ճշդութիւն, շատ անգամ այ ընդարձակ տեղեկութիւն : Որովհետեւ Հայոց նեղիմակներուն մեծ մասը կեղեցեցական են, այսինքն Եպիսկոպոսներ, բահանաներ, արեղաներ, զարմանք չէ որ կրօնական վեճերու է. դիպուածներու, գերբնական պատահմունքներու, սուրբ գրոց յիշատակութիւններու վրայ երկայն երկայն խօսին, է. քէ մեծամեծ վրդովմունքները՝ քէ աննշան դիպուածները՝ Նախախնամութեան է. աստուածային արդարութեան անմիջական ազդեցութեամբ միայն մեկնաբանեն : Երբեմն կը պատմեն քէ ինչպէս իրենց հայրենակիցները ոտը կէր ու պատե-

le théâtre, nous apprennent une foule de détails dont on chercherait vainement la mention ailleurs. Il y a plus : les mêmes faits rapportés par les auteurs musulmans et arméniens fournissent, en rapprochant ces auteurs entre eux, un thème de comparaison rendu piquant et curieux par le point de vue religieux et social si opposé, par la condition d'opresseurs et de vaincus où les uns et les autres sont placés. Inspirés par un sentiment très-vif de nationalité, les écrivains arméniens affectent un caractère non moins original lorsqu'ils nous peignent les révolutions de l'empire grec, qui pesa toujours d'un si grand poids sur les destinées de leur pays, lorsqu'ils nous retracent les croisades, la part active qu'y prirent leurs compatriotes de la Cilicie, et le goût dont ceux-ci s'éprient pour la langue, les constitutions féodales et chevaleresques des Franks. A portée, mieux que personne, de connaître les événements qui, à l'époque des guerres saintes, s'accomplirent dans la Cilicie, le nord de la principauté d'Antioche et le comté d'Édesse, contrées habitées par des populations arméniennes, ils viennent s'ajouter comme un complément nécessaire aux historiens latins, grecs, arabes et syriens.

Dans des temps plus rapprochés de nous, lorsque l'Arménie était l'objet de l'ambition rivale des sofis de la Perse et des sultans ottomans, le règne de Schah-Abbas Ier, l'émigration des Arméniens, arrachés en masse de leurs foyers et transportés à Ispahan par ordre de ce prince, les développements de leur colonie de Djoulfa, l'impulsion donnée par eux au commerce et à la prospérité financière de la Perse sous Abbas et ses successeurs immédiats, ont inspiré à Arakel de Tauris des pages écrites avec une élégance digne de servir de modèle. Enfin, plusieurs des sultans des derniers siècles ont eu, parmi les Arméniens, leurs sujets, des biographes dont les ouvrages, encore peu consultés, pourraient l'être, peut-être, avec profit et mériteraient d'être mis en lumière.

L'école historique arménienne se distingue généralement par un amour sincère et naïf de la vérité, par la fidélité et l'exactitude dans ses récits et dans l'expression des dates, et souvent par une grande érudition. Comme la plupart des auteurs qu'elle a produits ont été des membres du clergé, évêques, prêtres ou moines, on doit s'attendre à les voir accorder une large place aux discussions et aux affaires religieuses, à la mention des faits d'un ordre surnaturel, aux réminiscences bibliques, et expliquer les plus grandes catastrophes, comme les plus petits événements, par l'action immédiate et exclusive de la Providence et de la justice divine. Soit qu'ils nous peignent leurs compatriotes soulevés et luttant contre la persécution des rois de Perse qui voulaient leur imposer

բազմեր են Պարսից բազաւորներուն ղեմ որ մագութեան աղանդին կուգեն եղեր դարձընէ զիրենք . անկեց ետքն այ Արաբացոց բռնակալութեանն ու հարստահարութեանցը ղեմ . երբեմն այ կը պատմեն թէ ինչպէս Հայերը թուրքաց եւ Մողոյաց անթիւ բազմութեանը առջեւ տկարացած ու անձար մնացած՝ անտէրունց ոչխարներու պէս սրոյ ճարակ եղեր են . մեկ կողմէն այն զիւցազնական քաջութիւնը , եւ քրիստոնէայ ժողովրդեան մը անճնուրաց համբերութիւնը , մեկայ զիէն իր յաղբական հարստահարիչներուն բարբարոսութիւնն ու անգրութիւնը այնպիսի կենդանի տեսարան մը կը ձեւացընեն որբերգութեան որ այն պատմագրաց խիստ հասարակ ոճն այ կարգէ դուրս աշխոյժ մը՝ կենդանութիւն մը կառնու :

Հայոց պատմութեան մեկ աղբիւրն այ՝ Ռուբինեան բազաւորաց հրովարտակներն են որ Կիլիկիոյ մեջ բազաւորեցին միջին դարուն , մինչեւ որ իրենց արուն ընկաւ , եւ Հայոց ինքնիշխանութիւնը եզրապատի մեմուր ըստած սուլթաններուն ձեռքովը վերցուեցաւ :

Ռուբինեանք շատ յարաբերութիւններ ունեցան այն եւրոպացոց նետ որ Ասորոց երկիրն ու Կիպրոս կղզոյն մեջ բնակէր էին , եւ կամ վաճառաշահութեան համար Կիլիկիա գնացեր էին ու՝ անկեց մինչեւ Ասիոյ ներսերը առուտուր կընէին . ասով երկու կողմէն այ իրարու օգտակար եղան : Այն յարաբերութիւնները կարգի դնող հրովարտակները հալերէն , գաղղիարէն , շատն այ յատիներէն գրուած են , ու հիմա կը գտնուին եւրոպայի այլ եւ այլ զիւաններուն մեջ , ինչպէս Վենետիկ , Վենետիկ , ձեւովա , Թուրին , Փորթեւոթիա , Հռոմ եւ Նեապոլիս , երբեմն այ գանազան տպագիր հասարմանց մեջ : Թէ որ անոնք մեկտեղ ժողովուին , ինչպէս որ արժան է , զիւան մը կը ձեւանայ որ ատենով Ռուբինեանք ունեցած կերեւնան , ու հիմա զիայ :

Բայց այն հրովարտակներէն ու պատմագրութիւններէն օգուտ քաղելու համար՝ առաջ պէտք է գիտնալ թէ բուսականները անոնց մեջ ինչ տեսակ ժամանակագրութեամբ նշանակուած են , ու ինչ կերպով կը համահայնին մեր սովորական հաշիւներուն նետ որ Քրիստոսի բուսականովը կընենք : Հայոց տոմարը անտարակոյս Պարսից հին տոմարն է , եւ բանի որ ետքէն եղած սրբագրութիւնները չէր ունեցած՝ անոր հիմն էր արեգակնային անորոշ տարին , այսինքն 365 օր՝ առանց կոտորակի : Ըսել է թէ չորս տարին մէյմը մեկ օր առաջ էր բան թէ յայտան տոմարը . այնպէս որ այս երկու տոմարները իրարու նետ որ բաղդատուին՝ Հայոց տոմարին 1461 տարին յայտան տոմարով 1460 տարի միայն կըլլայ : Եւ որովհետեւ այս մեծ շրջանին սկզբնական ծայրը մինչեւ հիմա բուսական ճշգրտութեամբ որոշուած չէ , կարելի բան չէր ճշգրիտ կերպով մը Հայոց տեսակ տեսակ բուսականները հաշուել , թէպէտ եւ մեծ գրուչութեամբ նշանակուած են միշտ :

Այս Հայոց մեծ ժողովուրդը ըստած շրջանին խնդիրք տարիներով քննէր նետագտեր էնք , մեր գտածը ընդարձակ գրութեամբ մը մեջ նշանէր , ու ժամանակակից

le magisme, contre la tyrannie et les exactions des Arabes, soit qu'ils nous les représentent affaiblis et impuissants contre les hordes turkes et mongoles, et se laissant égorger comme des troupeaux sans défense, le contraste de cet héroïsme ou de cette abnégation d'un peuple chrétien avec la barbarie et la cruauté de ses conquérants et de ses oppresseurs, forme un drame animé qui donne au style même des écrivains les plus médiocres et à leur narration une vie et un mouvement dont eux-mêmes étaient loin de se douter.

Une autre source non moins importante de documents arméniens est celle des chartes et diplômes des princes de la dynastie roupénienne, qui régnèrent au moyen âge sur la Cilicie jusqu'au moment où leur trône fut renversé et la nationalité arménienne détruite par les sultans mamelouks de l'Égypte.

Par suite des rapports fréquents que ces princes entretenirent avec les Franks établis en Syrie et dans l'île de Chypre, ou attirés dans la Cilicie par l'attrait d'un commerce lucratif qui s'étendait jusque dans l'intérieur du continent asiatique, des intérêts communs naquirent. Les titres qui servirent à les régler, rédigés en arménien, en français, et le plus souvent en latin, se trouvent aujourd'hui dispersés dans les archives de plusieurs États de l'Europe, à Vienne, Venise, Gênes, Turin, Florence, Rome et Naples, ou disséminés dans des recueils imprimés. Il serait utile de rassembler ces pièces pour en former une collection qui nous représenterait le cartulaire que possédaient jadis, à ce qu'il paraît, les souverains roupéniens, et que nous n'avons plus.

Mais, pour tirer parti de ces documents, ainsi que des chroniques, les premières notions à acquérir sont celles du système chronologique d'après lequel les dates y sont énoncées, et de la manière dont ces dates concordent avec notre manière usuelle de supputer les années de Jésus-Christ. Le calendrier arménien, qui est très-certainement celui de la Perse ancienne, antérieur à toutes les corrections qu'il a reçues depuis, est fondé sur l'année solaire vague de 365 jours, sans fraction. Par conséquent, il anticipe d'un jour, chaque quatre ans, sur le calendrier julien, et tout l'ensemble de sa corrélation change de cette même quantité par une évolution qui parcourt successivement une période de 1,461 années vagues = 1,460 années juliennes. Le point initial de cette grande période n'ayant point été fixé jusqu'ici avec une suffisante précision, il était impossible de calculer exactement les dates arméniennes qui s'offrent à chaque pas et qui sont indiquées toujours avec le plus grand soin.

Ce point, qui est la *grande ère arménienne*, est devenu pour nous l'objet de recherches poursuivies pendant plusieurs années, et dont nous avons consigné les résultats

հաշիւներով խօսքերնիս հաստատեր ենք. միանգամայն աղիւսակներ ալ աւելցուցեր ենք որ այն համաձայնութիւններուն հաշիւները շատ կըղիւրացրեն ու կը պարզեն :

Հայերը ասկեց ի գառ՝ *ժոքը ծուական* ըսուածներն ալ գործածեր են որ Եասայ Աղեքսանդրացոյ, Սարկաւագ վարդապետի և Ագաբիայի Ջուղայեցոյ բուականներ կըսուին : Այն երեք տամարագետները իրենց շրջաններուն սկզբնաորութիւնը — որ 552 տարուան գտակական շրջանն է — մէյմէկ գլխաւոր ժամանակներու հետ կապած են. և քակտ գլխաւորապէս եկեղեցական տամարներու մէջ կը գործածուին, բայց երբեմն՝ մանաւանդ միջին դարէն ետքը՝ պատմական գրուածոց մէջ ալ կը բանին : Հայոց մէջ կը գտնուին նաեւ քանի մը տեսակ արտաքին բուականներ, գոր օրինակ Հռովմայ շինութեան բուականը՝ ըստ Վարբոնի՝ քիչ մը փոփոխուած. Արաբացոց բուականը՝ հիմարէն քիչ մը առաջ հաշուած. Քրիստոսի ծննդեան կամ Մարդեղութեան բուականը՝ դիւնիսեանէն կամ սովորականէն տարի մը առաջ սկսած, երբեմն ալ Չարչարանաց բուականը : Հարիւր կամ երկու հարիւր տարի մըն ալ կայ որ Հայոց մէջ սովորական եղած է Քրիստոսի հասարակ բուականը գործածել, յուլեան տամարին հետ մէկտեղ որ բոլոր արեւելեան քրիստոնէից ալ բանեցուցած տամարն է :

Ասոնցմէ գառ շատ գրբերու մէջ կը յիշուին նաեւ ոլիմպիադի, ընդիկտիոնի, յոբէյեանի, արեգակնային շրջանի և ուրիշ հաշիւներու տարիներ՝ մասնաւոր կերպով մը Հայոց հաշիւներուն յարմարցուած : Մեր գրուածքին մէջ անոնք ամենն ալ բնեցիկն ու նոր տամարին հաշիւներուն վերածեցինք՝ ցուցնելով քե վերածելուն կերպն ալ սրն է : Այս գրուածքը առաջ պիտի հրատարակուի իբրեւ հայ պատմագիրները հասկընալու համար հարկաւոր ներածութիւն :

(Մնացորդ յաջորդ անգամ.)

dans un mémoire spécial, en les justifiant par une série de synchronismes et en y ajoutant des tables qui rendent le calcul aussi simple que prompt à exécuter.

Outre ce mode de supputation, les Arméniens se sont servis aussi de ce qu'ils appellent les *petites ères*, qui portent les noms d'Æas d'Alexandrie, de Jean le Diacre et d'Azaria de Djouffa. Le commencement de ces périodes, qui ne sont autres que le cycle pascal de 532 ans, a été rattaché par ces trois computistes à des époques déterminées, et, quoiqu'elles soient employées principalement pour le calendrier liturgique, elles ont reçu quelquefois, et surtout à partir du moyen âge, une application historique. On trouve également chez les Arméniens diverses sortes d'ères mondaines, celle de la fondation de Rome, d'après le calcul de Varron modifié; l'ère des Arabes, qui est un peu en avance sur l'Égypte; celle de la Nativité ou de l'Incarnation précédant d'une année notre ère dionysienne ou vulgaire, et enfin, mais plus rarement, celle de la Passion. Depuis un siècle ou deux, notre ère vulgaire est devenue en usage parmi eux dans les habitudes journalières de la vie avec le calendrier julien, qui est celui de tous les chrétiens orientaux.

Plusieurs dates énoncent, en outre, les années des olympiades, de l'indiction, du jubilé, du cycle solaire et autres notations qui ont été appropriées par une méthode spéciale au comput arménien. Nous les avons toutes discutées dans notre travail et ramenées au système de notre calendrier, en donnant les formules de réduction. Ce travail paraîtra en premier lieu comme destiné à servir d'introduction à la lecture des auteurs arméniens.

(La suite au prochain numéro.)

Փ Ս Ր Ի Չ Ե Ա Ն Ա Մ Մ Ա Գ Ի Բ

Հ Ա Շ Տ Ո Ւ Ք Ի Ն

Մարտի մէջ պատահած ամենէն նշանաւոր աշխարհաքարոզ դիպուածն եղաւ Երուսալի ու Տաճկաստանի խաղաղութիւնը որ վերջապէս ամսոյս 30ին հրատարակուեցաւ ի Փարիզ, և նոյն օրն ու երկրորդ օրը հեռագրով հոջակուեցաւ գրբրէ աշխարհիս ամեն կողմը և ամենուն սիրտը ուրախութեամբ լեցուց : Ամեն տեղ քնդանօրներ

արձրկուեցան, լուսաւորութիւններ եղան, մեծամեծ ընթրիքներ՝ հարկիքներ տրուեցան, և ամեն կարգի ու աստիճանի մարդկանց բերնէն ուրախութեան ձայներ հնչեցին. գոմբեան աղօթքներ եղան առ Աստուած, շնորհակալութիւններ առ բազաւորս, բարեմաղբութիւններ առ միմեանս : Այնպէս որ այս ամենայն ցնծութիւնները տեսնողը

կարծես թէ իրաւունք կունենայ միտքը դնելու թէ այ այսունետե պատերազմ պիտի չըլլայ. պատերազմական կատաղի առիւծը հեզահամբոյր գառնուկ մը պիտի դառնայ, երկրագործական արօրին խոփը արիւնարբու բրերէն աւելի պատիւ պիտի ունենայ. հրաշունջ ու մահաբեր քնդանօրը ցորենի դեզերուն տակն ու վրան ընկած պիտի

մնայ. ժիրաժիր մեղուները մեղր ու մոմ պիտի պատրաստեն ի սնունդ եւ ի լուսաւորութիւն հոգւոց եւ մարմնոց, եւ Ոգին խաղաղութեան պիտի սփռէ բարեւէր մարդկանց վրայ չքնաղ առաքինութեան ու անմեղ զուարճութեան գոյն-զգոյն ծաղկրները, ինչպէս որ Գաղղիոյ մեծ պատկերահանը Յրաս-Վէռնէ նկարած է : — Հայկազն

Խաղաղութիւն :

ազգասիրին մեկը այս պատկերը դիտած ատենն ըսաւ մեզի ժպտելով. բան մը պակաս է ասոր մէջ. մեղուի փերակին ետեւը, գմբերագարդ շէնքին մօտերը, քանի մը Հայ դնելու էր որ ձեռք ձեռքի տուած՝ հաշտութեան ու միաբանութեան երդում կընեն : Ծափ գարկինք ուրախութեամբ, եւ իրարու ձեռքէ բռնեցինք սիրով՝ մտքերնուս համաձայնութեանը եղան :

ՅԻՐԱՆՅԾԻՆ ՈՐԳԻ ՆԱԳՈՒԷՈՒՆԻ ԿԱՅՍԵՐ.

Երոպական հաշտութեան աւետիար Գաղղիացոց բերողի մը պէս եղաւ վնասփառ Կայսեր Նափոյէտնի նորածին գաւակը. ուստի եւ իւր աստիճանին ու այսպիսի գեղեցիկ պաշտօնին յարմար եւ համեմատ ուրախութիւն պատճառեց Գաղղիոյ եւ ուրիշ շատ երկիրներու :

Ամիսներով առաջ Փարիզու բնակչացը կողմանէ պատրաստուած էր ծիրանածին կայսրորդույն ընծայ տրուելու օրոցքը, եւ վերջի օրերը ՅՅԷ-տը-ՎԷԼ ըսուած պալատը դրուած էր որ ուզողը երբայ տեսնէ : Օրոցքին ձեւը նաւակի նման է, որովհետեւ Փարիզ քաղաքին կնքանշանը նա

է : Շէնքը, վրայի փորուածքները, բանուածքները, զարդարանքները, չորս հատ ձուածեւ մանրանկարները, ամենն այլ Փարիզու առաջին եւ գերագանց արհեստատրաց ճարտարութեանը պտուղ : Մանրանկարներուն վրայ ձեւացած են Արիւրիւն, Արդարութիւն, Խոնեմութիւն եւ Զգաստու-

Օրոցք նորածին կայսրորդույն :

բիւն : Օրոցքին գլխուն ետեւը Փարիզու կնքանշանը բանուած է՝ այսուխորհրդաւոր շրջագրով, լատիներէն. FLUCTUAT, NEC MERGITUR, այսինքն օփեւ ԶԼՆԿՂՄԻ : Քլխուն վրայ Փարիզու այլարանական արձանը կեցած է, բերդապսակ կին մը որ

կայսերական բազը երկընցուցած է մանկիկին վրայ. անոր այլ երկու դին նստած են Պատերազմի եւ Խաղաղութեան Ոգիները. իսկ մակուկին առաջքը կիսարաց քեւերով կեցած է կայսերական արծիւը :

ԹՈՒՂԹԻ Ի ԳԻՒԱՆԷ: ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻՆ ՍՍՈՅ.

Հանգէս Արեւիկ (Revue de l'Orient) անունով ամսագրոյն Մարտի տետրակին սկիզբը մեր պատուական բարեկամ Պարոն Լանկուա հնագետը հատուած մը հրատարակեց Սոյ կաթողիկոսարանին մէջ գտնուած՝ մանաւանդ թէ կաթողիկոսարանին կիսաւեր ձեղունամէջին մէկ անկիւնը նետուած ու կես փտտած քանի մը գրուածքներուն վրայ : Այն գրուածքները ոչ երեւելի հնութիւն մը ունին եւ ոչ գիտնալու արժանի տեղեկութիւններ կուտան օտարաց՝ ազգային պատմութեան վրայ, ինչպէս ինքն ալ կըսէ : Թղթերուն մէջ ամենէն հիններն ալ այս դարուս գրուածքներ են . օրինակի համար, առաջինը Պուքրէշցի Գրիգոր Անուշեան անունով մեկուն նամակն է՝ աշխարհիկ ոճով, յորում Սոյ արքեպիսկոպոսաց մեկէն կըխնդրէ որ տապանագիր մը շինէ իր որդոյն գերեզմանին համար, 1816ին գրուած : Քանի մը կոնդակներ կան այլ եւ այլ նուիրակներու տրուած. եփրեմ կաթողիկոսին օրերը ձեռնադրուած քանանայից ցուցակը . Միքայէ կաթողիկոսին օրերը գրուած քանի մը նամակներ, եւ ուրիշ աննշան յիշատակարաններ, մեծ մասը ուսմիտքէն, ոմանք ալ հայ գրով տաճկերէն :

Այս գրուածոց մէջ ամենէն նշանաւորն է Միքայէ կաթողիկոսին մէկ գիրը առ Լուի-Ֆիլիպի Գաղղիոյ թագաւորը գրուած Տարսոնէն՝ հոտի ամսոյ 27ին ռօպտ թուին (1841) : Նամակին ոճէն այնպէս կերեւնայ թէ բնագիրն ալ գաղղիարէն եղած է, եւ միայն իմաստները հայկական ձեւա-

ցրնելու աշխատուած . իսկ նիւթն է թագաւորին համար բարեմաղրութիւններ, Տարսոնի Գաղղիացոց հիւպատոսին զովեստներ, կաթողիկոսին եզիպտացոց արշաւանքին պատճառաւ՝ Սոյ արտէն Տարսոն քաջուած ատենը՝ նոյն հիւպատոսէն գտած պաշտպանութեանը համար շնորհակալութիւններ :

Վերջապէս մեզի ալ կերեւնայ թէ այն գրուածքները ոչ երէ Սոյ կաթողիկոսարանին բուն դիւանը պէտք է համարիլ, հապա այն դիւանէն դուրս ձգուած խեղերանք ու աւելորդ բղբի կտորուանք . վասն զի բնական ալ չերեւնար որ կաթողիկոսարանին երեւելի ու հարկաւոր նամակները սր եւ իցէ մարդու առջեւ դրուին, եւ կամ իբրեւ անպետ բաներ օտարագրի ճանապարհորդաց քննութեանը տակ ձգուին :

ՔԱՌԱՍՆՆԵՐՈՐԴ ՄՈՒՈՐԱԿԻՆ ԳԻՒՏԸ.

Պ. Լըվեռիէ աստեղարաշխը Գաղղիոյ Գիտութեանց ձեմարանին ծանոյց թէ Մարտի 31ին Պարոն Կօլտշմիթ ուսումնասէր պատկերանանը նոր փոքրիկ մուտրակ մը գտեր է, որով մինչեւ հիմա տեսնուած մուտրակներուն թիւը քառասուն հատ կըլլայ : Նոր գտնուածը իններորդ կարգի աստեղաց մեծութիւնն ունի, եւ Պ. Կօլտշմիթին տեսածներուն մէջ երրորդն է :

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻՉ, Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՎԱՍԷՐԻ :

PARIS. — IMPRIMERIE WALDER, RUE BONAPARTE, 44.

Հ. Վասոյ բառը ուսկից ելած է :

Պ. Ինպուածական նմանութեամբ մը շինուած է Տաճկաց պարտոթ բառէն, եւ կրնայ մեր մէջ ստուգարանուիլ *փասոյ զոյ* կամ *փասեայ յոյս* եւ կամ *փնս օյ* : Իսկ բուն պարտոթ բառը Յունաց *փրիթիս* (*քօնի*) ըսածն է որ *հրեղէն փողի* կընշանակէ : Նոյն յունական բառէն առնելով Ռուսներն ալ ըսեր են *փօ'րօս*. ուրիշ եւրոպացի ազգերը *փօ'լվիս*, *փօ'լվեր*, *փօ'լվերէ*, *փուտր*, *փնուտր* կըսեն, որ առ հասարակ *փոշի* կընշանակեն :

Հ. Զուրը ընկած ու խղղուած մարդը պէտք է գլխիվար կախել ու ոտուրները ձեծել որ շուրը բերնէն ելլէ ու մարդը առողջանայ, ինչպէս որ շատ տեղ կընեն :

Պ. Ոչ երբէք բանեցընելու է այն վնասակար հնարքը. վասն զի անով՝ խղղուած մարդը կենդանանալու տեղը կըմտնի : Հապա պետք է զինքը աչ կողին վրայ պատկեցընել՝ գլուխը վեր բռնած. առանց ցնցելու՝ վրայէն պետք է հագուստները մկրատով կտրել. յետոյ բրդէ ծածկոցի մը մէջ պլկելու է զինքը՝ կարելի է նէ կրակի դիմաց, ոտուրներուն տակն ալ տաք աղիւս դնելու է՝ լաթի մէջ պլլած : Այնուհետեւ պետք է բերանն ու քիթը սրբել, մարմնոյն այլ եւ այլ կողմերը չոր բրդեղէնով շփել, քրին ծակերէն մէկը մատոյի զոցել ու մեկայէն ներս փուքով (քօրիւկով) շունջ

տալ որ բոքին մէջը օղ մտնէ : Դարձեալ, քրին տակը պետք է ոգիք (բուն) բռնել, կամ քէ փետրով խտողացընել քրին ծակերը. ատեն ատեն ալ փորը կամացուկ մը կօխել : — Այս հնարքներով շատ անգամ եղած է որ շրէ հանուելէն եօրը ուրբ ժամ ետքը կենդանացեր են խղղուողները : Ասոնցմով կարելի է կենդանացընել նաեւ չուանով կամ ուրիշ կերպով խղղուած մարդիկ, բայց անոնցմէ հարկ է նաեւ արիւն առնել :

Հ. Այն առակն որ սովորական բան մը դարձած է շատ տեղ, մանաւանդ արեւելք, այսինքն քէ « Զեռքն որ կտրել չկըրցիր, համբուրէ ու ճակ-« տիղ դիր » (տաճկ. Քեսեմեախիյին էլի եօփ տէ անընա գօ) ինչպէս հասկընալու է :

Պ. Առակին ուղիղ իմաստը այսչափ միայն կրնայ ըլլալ քէ Քեզմէ զօրաւորին դեմ մի կենար, եւ դեմ կենալու նշան անգամ մի տար : Բայց գերութեան եւ ստրկութեան վարժած մարդիկ՝ կարծեն քէ այն առակին խօսքը շտկէ շիտակ առնելու է, որով քէ իրենց եւ քէ ուրիշներուն պարտք մը կընամարին անարգ ցածուրիւնը եւ վատ շոգոքորբութիւնը. չեն մտածեր քէ ինչպէս քաջասրտութիւն կայ որ անմիտ յանդգնութեան կրնայ երբայ, այսպէս ալ խոնարհութիւն կայ որ մինչեւ վատութեան կերբայ :

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ .

Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք	20	»
Արտաքոյ		24	»
Գին միոյ տարակի		1	25

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr. 20	»
Étranger.	24	»
Prix d'un numéro	1	25

ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ, Պ. Ա. Թոմասյէ, ի փողոցն Անսին-Քոմէսի, 18.

ՊՕԼԻՍ, Աւետիս աղայ Պերպեան .

ԶՄԻՆՆԵՆԻԱ, Ղուկաս աղայ Պաղազարեան .

ԱՂԵՔԱՆԳՐԻԱ, Ղազարոս աղայ Տեր-Գասպարեան .

ԵԱՇ ՄՈՒՏԱՆԻՈՅ, Յակոբ աղայ Պըլզեան :

ON SOUSCRIT

A PARIS, chez M. Tramblay, rue de l'Ancienne-Comédie, 18.

CONSTANTINOPLE, A. Berbérian.

SMYRNE, L. Balthazar.

ALEXANDRIE, L. D. Gasparian.

JASSY, J. Bouiukly.

